

*INDISCHE INVLOED
IN DE WOONHUISARCHITECTUUR VAN DEN HAAG ?*

Eeke Crabbendam

Afbeeldingen voorblad:

Boven: *Residentiehuis*, Tegal (Midden Java), ca. 1880, vooraanzicht. Foto rond 1900. Louis Couperus en zijn vrouw logeerden hier bij zijn zwager Valette en zijn zuster Trude. De voorzijde van dit huis wordt door Couperus precies zo beschreven in de eerste bladzijden van *De stille kracht*. Uit: Nieuwenhuys, 1981, p. 154. Bron: particulier bezit.

Beneden: *Particuliere villa*, Rustenburgweg 2, Den Haag, 1912, zijaanzicht. In 1979 door brand verwoest. Uit: Stal, 2002, p. 73. Bron: Haags Gemeentearchief.

INDISCHE INVLOED

IN DE WOONHUISARCHITECTUUR VAN DEN HAAG ?

De (oud)-Indiëganger en zijn woonhuis in Den Haag

Januari 2010

Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis

Universiteit Leiden

Ects: 30

Scriptiebegeleider: dr. M.H. Groot

Tweede lezer: dr. H.M.H. van de Schoor

Eeke Crabbendam

Studentnummer 0886475

Van Lennepweg 9

2597 LG Den Haag

Telno: 070 3 543 837

Mobiel: 06 53 75 87 70

Email: crab@bart.nl

Ga achter de machine zitten, en begin. Maak een begin, dan komt de rest vanzelf

W. Walraven (1887-1943), journalist in voormalig Nederlands-Indië

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD		5
INLEIDING		7
Noten		11
I	WONEN IN NEDERLANDS-INDIE	12
I.1	Geschiedenis van het woonhuis van de Nederlander/Europeaan	12
I.1.1	<i>De zeventiende en achttiende eeuw</i>	12
I.1.2	<i>De negentiende eeuw</i>	17
I.1.3	<i>De twintigste eeuw</i>	22
I.2	Bouwers van het Indische huis in de negentiende en twintigste eeuw	26
I.3	Impressies over 'Het Indische huis' in de Indische literatuur	28
I.4	Noten	30
II	TERUG NAAR HOLLAND	32
II.1	Vertrek uit Indië	32
II.2	Verblijf in Holland	37
II.3	Impressies over 'Vertrekken of blijven' in de Indische literatuur	45
II.4	Noten	48
III	VERBLIJFPLAATS DEN HAAG	51
III.1	Soorten van onderdak	51
III.2	"Indische" buurten	56
III.2.1	<i>Willemspark</i>	58
III.2.2	<i>De Archipelbuurt</i>	63
III.2.3	<i>Duinoord en Statenkwartier</i>	66
III.3	Impressies over Indische mensen in Den Haag in de Indische literatuur	69
III.4	Noten	71

IV	GEFORTUNEERDE (OUD)-INDIEGANGERS	73
IV.1	Villaparken	73
IV.1.1	<i>Van Stolkpark</i>	75
IV.1.1.1	<i>Parkweg 9a</i>	77
	<i>De familie Broese van Groenou</i>	77
	<i>Het huis</i>	81
	<i>Indische invloed in de architectuur van Parkweg 9a</i>	86
IV.1.2	<i>Zorgvliet</i>	88
IV.1.2.1	<i>De villa's</i>	89
IV.1.2.2	<i>(Oud)-Indiëgangers en Indische invloed</i>	92
IV.2	Noten	95
	CONCLUSIE	96
	Noten	99
	BIJLAGE	100
	LITERATUURLIJST	107

VOORWOORD

Hoe komt iemand op de gedachte om een afstudeerscriptie te schrijven op zijn 61^e! Dat is een lang verhaal!

In 1966 kwam ik aan in Amsterdam om kunstgeschiedenis te studeren, in 1968 vertrok ik daarvoor naar Groningen om te eindigen in 1971 in Leiden. In 1972, met alleen nog een doctoraalscriptie te gaan, ging ik met echtgenoot Roel naar Indonesië. Het leek mij een goed plan om na deze drie steden in Jakarta af te studeren. Daar ging echter zo'n totaal andere wereld voor mij open, die van Zuidoost-Azië, dat het er niet van kwam. Maar in 1978, nog steeds in Jakarta, was afstuderen toch weer in mijn gedachten en kwam ik tijdens een verlof via Henk van Os, mijn vroegere hoogleraar, terecht bij professor Lunsingh Scheurleer in Leiden. 'Onderzoek via krantenadvertenties naar de gang van zaken rond aan- en verkoop van meubels in tempo dulu in Nederlands-Indië' bedacht ik samen met hem als onderwerp. Vervolgens raakte ik in de bibliotheek van het Museum Pusat verslaafd aan het lezen van de gehele krant uit die tijd. Spoedig kwam er een einde aan dit onderzoek omdat wij in september 1979 definitief terugkeerden naar Nederland. Daar raakte ik spoedig verzeild in mijn eerste baan, directeur van de Ecole Internationale Tunon. Pas rond 1992 kwam het bij me op eens te checken of mijn behaalde studieresultaten eigenlijk nog wel waren blijven staan. Mijn dossier bleek kwijtgeraakt in Groningen, maar kwam toch weer terecht, de behaalde resultaten bleken nog van waarde. Ik had echter besloten misschien op mijn zeventigste nog eens af te studeren, op dat moment in mijn leven vond ik een baan toch interessanter. In 2005 zag ik echter tijdens het evenement 'de Indische Zomer in Den Haag' in Museum Mesdag een schilderij van Isaac Israëls uit zijn Indische periode. Er ging een flits door mij heen, dit wilde ik bestuderen en tot een afstudeerproject maken. Na contact opgenomen te hebben met Leiden, verhinderden privéomstandigheden mij helaas verder te gaan. Ik moest afzien van mijn plannen. In maart 2008 vertelde mijn flightgenote, medewerkster aan de Universiteit Leiden, op hole 2 tijdens een golfwedstrijd, dat afstuderen 'oude stijl' definitief zou ophouden in september 2010. Dat had ik nog niet eerder gehoord. Dus dat betekende weer contact opnemen met Leiden. Ik had inmiddels behalve Isaac Israëls ook nog twee andere onderwerpen op het oog, waarvan één de villa Parkweg 9a in Den Haag was. Toen overleed eind maart plotseling mijn hond Pleun. Een pup met een studie kon ik niet combineren, dus besloot ik het project afstuderen definitief te laten vallen. Echter, in november 2008, pup Teun was inmiddels acht maanden, wilde ik het nog één keer proberen. Weer contact met Leiden. Eind januari 2009 waagde ik de stap en schreef mij in aan de Universiteit. Parkweg 9a, een huurpand van mij bij Estata Makelaars, waar ik momenteel werk, had mij al jaren geïntrigeerd, altijd stond ik weer ademloos voor de voordeur te kijken naar de Indische ingangspartij. Dat zou het worden, mijn onderwerp.

Op dit lange parcours zijn veel mensen mij tot inspiratie geweest. Ik wil hen hierbij graag noemen en bedanken in chronologische volgorde met uitzondering van Ed du Pont en Marianne van de Waterschoot. Ed du Pont, eigenaar van Parkweg 9a, heeft mij jarenlang geïnspireerd met zijn

smaakvolle huizen, heeft mij bijgestaan met toegang geven tot Parkweg 9a en informatie vinden. Wij zagen beide op een gegeven moment overal Indische invloeden en sms-ten elkaar daarover om vervolgens 's avonds laat nog in de auto te stappen om te gaan kijken. Zelfs het dak van het kantoor van Estata Makelaars, waar ik tijdens de dertien jaar dat ik daar werkte, nooit aandacht aan had besteed, zag er opeens Indisch uit. In maart 2008 gaf hij mij een boekje over zijn huis. Nadat ik toch het afstudeerproject weer moest afbreken, heb ik het boekje acht maanden op mijn buro laten liggen, ik durfde het niet terug te geven want dat zou het definitieve einde van mijn plannen betekenen. Marianne van de Waterschoot was mijn flightgenoot die mij berichtte dat alles in 2010 zou verlopen. Zonder dit bericht was ik misschien nooit begonnen. In een gesprek met Kathinka Cramwinckel in Dalfsen in oktober 2008 hoorde ik mijzelf zeggen dat een doctoraalscriptie schrijven mijn allergrootste wens was op dat moment. Pat Thurman, mijn collega bij Estata Makelaars, deed met succes eind 2008 een drie maanden durende studie Engels naast haar werk, wat mij ervan overtuigde dat het mogelijk kon zijn. Theo van Dijk inspireerde mij in januari 2009 om niet morgen maar vandaag nog naar Leiden te bellen voor een afspraak, wat ik ook deed. Jolie Kalmijn, gevonden via internet, stuurde mij haar doctoraalscriptie over Adolf Broese van Groenou, die mij op weg hielp. Met Peter van Wiechen zat ik om de tafel om tot een begin te komen, met Francine heb ik tijdens autoritten menigmaal op de achterbank gefilosofeerd over de mogelijkheden van afstuderen op latere leeftijd. Pavel Jinek was mijn 'schoolmeester' en gaf mij wonderlijk goede praktische tips, Radana toonde steeds haar belangstelling en gaf instinctief juiste adviezen. Mirjam Scholtes, mijn collega en 'eerste, trouwe, lieve lezer', reageerde steeds enthousiast na het lezen van mijn hoofdstukken, wat mij vertrouwen gaf. Margot Heilbron en Nel Wesselink deden het zelfde. Hildemarie van Loon werd mijn meest kritische lezer, waarvoor mijn dank. Lambert Giebels heeft mij belangrijke 'schrijverstips' gegeven. Annebeth Holthuis en Margot Koesen gaven mij steun bij computerproblemen en wijdden mij in in een tot dan toe onbekend terrein van de computer. Dr. Marjan Groot, mijn scriptiebegeleider, gaf mij vanaf het begin het vertrouwen dat het misschien wel zou lukken. Dr. H.M.H. van de Schoor, tweede lezer, liet mij de puntjes op de i zetten. Tenslotte bedank ik Roel voor zijn wijze advies en geduld, ik wilde er zo graag 'voor gaan' en heb dat ook kunnen doen.

Den Haag, december 2009

"Aan het einde der Lange Laan lag diep in zijn voortuin het Residentiehuis. Laag, dadelijk in de nacht der waringinbomen, zigzagde het zijn pannendaken, (...) naar de schaduwen van de achtertuin toe (...) voor echter, rezen de witte zuilen der voorgalerij, met de witte zuilen der portiek hoog blank en aanzienlijk op (...) Door de open deuren verschoot de middengalerij vaag naar achteren toe, met een enkel licht opgeglimd."

Uit: De stille kracht van Louis Couperus

Inleiding

Een woonhuis is de plek waarmee we het meest vertrouwd zijn, waar we thuis zijn en waar het persoonlijk leven zich afspeelt. Het negentiende-eeuwse koloniale woonhuis in voormalig Nederlands-Indië, met zijn voor- en achtergalerij, zijn schaduwrijke erf, hoge plafonds en marmeren vloeren, witgepleisterde muren, ventilatieroosters en bijgebouwen, had een heel specifiek karakter. Wonen in Indië had hoe dan ook een specifiek karakter met geuren, kleuren, geluiden en gewoontes, bepaald door het tropische klimaat en de andere cultuur.

Over leven in voormalig Nederlands-Indië is veel literatuur geschreven, wat zou betekenen dat daar iets 'gebeurde' met de mensen die daar woonden, in negatieve of positieve zin. Als je nu een bepaalde woonomgeving als positief beleeft hebt, is het goed mogelijk dat je er zekere facetten van meeneemt naar je volgende huis, als herinnering aan een periode van geluk of voorspoed.

Veel naar Den Haag teruggekeerde (oud)-Indiëgangers hadden een fortuin verdiend in Indië, genoeg om opdracht te geven tot het bouwen van een woonhuis naar eigen wens. De vraagstelling van deze scriptie is: zijn in die opdrachten kenmerken terug te vinden die afkomstig zijn van het negentiende-eeuwse koloniale woonhuis, het typisch "Indische huis", in voormalig Nederlands-Indië?

Als men zijn oor te luisteren legt, dan zal men van veel mensen horen dat Indische invloed in de woonhuisarchitectuur zonder twijfel aanwezig is in Den Haag. Velen reageren spontaan: "het Belgisch Park zit vol met koloniale invloeden" of "mijn eigen huis voelt heel Indisch aan; met het houtwerk en de witte kleur aan de buitenkant lijkt het sprekend op het huis van mijn grootouders op Oost-Java." Zelfs Landheer-Roelofs, gespecialiseerd in de

geschiedenis van het Van Stolkpark in Den Haag, benoemt een willekeurige veranda als 'Indisch aandoend' [afb.inl. 1].¹

[inl. 1] 'Indisch aandoende' veranda, links op de foto, Duinweg 19, Villa Nonny. Z.j. Foto uit 1894. Uit: Landheer-Roelofs, 1983, ansicht 11, z.p.

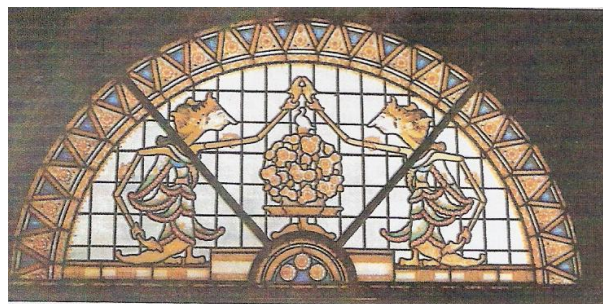
[inl. 2]

A. Broese van Groenou. *Voordeur*, Parkweg 9a, hout met brons beslag, 1908, rechter zijgevel aan de zuidkant. Foto auteur, 2009

Ikzelf heb jarenlang ademloos voor de ingangspartij gestaan van de villa op Parkweg 9a in het Van Stolkpark in Den Haag, diep onder de indruk van de 'Indische invloeden' die ik daar meende te zien en die mij overhaalden tot het kiezen van het onderwerp van mijn scriptie. Allereerst is de monumentale voordeur rijkelijk voorzien van bronzen beslag en houtsnijwerk met motieven die lijken op de oosterse gestileerde lotusbloem [inl. 2]. Dan is er een halfcirkelvormig bovenlicht van gebrandschilderd glas dat een voorstelling laat zien van twee wajangpoppen [inl. 3]. Daarboven bevindt zich een natuurstenen vlakreliëf, twee Javanen uitbeeldend met een door karbouwen getrokken kar met suikerriet met daaronder een gevleugelde karbouwenkop

[inl. 4].

[inl. 3] E.W.F. Kerling. *Bovenlicht met wajangpoppen*. Parkweg 9a, gebrandschilderd glas in lood, 1908, rechter zijgevel aan de zuidkant. Uit: Hoogveld, 1989, p. 264

[**inl. 4**]Fransje Vreede-Broese van Groenou. *Vlakreliëf*, Parkweg 9a, natuursteen, 1908, rechter zijgevel aan zuidkant. Foto auteur, 2009

Deze villa aan de Parkweg 9a gaf mij het vermoeden dat er mogelijk meer huizen in Den Haag zouden zijn met 'Indische invloeden'. Er is tenslotte zoveel aan Indische cultuur meegekomen met (oud)-Indiëgers en geabsorbeerd in deze stad.

Behalve dat het zinvol is om in de literatuur na te gaan of er sprake is van Indische invloeden in de Haagse woonhuisarchitectuur, wil ik benadrukken dat het in deze scriptie specifiek gaat om de (oud)-Indiëger: heeft hij kenmerken willen/kunnen overdragen van zijn negentiende-eeuwse koloniale woonhuis in Indië naar zijn in eigen opdracht gebouwde woonhuis in Den Haag? Bij dit onderzoek heb ik mij beperkt tot Den Haag, omdat is gebleken dat deze favoriete verblijfplaats voor Indiëgers meer dan voldoende stof opleverde.

Misschien is het voor de duidelijkheid van belang om hier het verschil aan te duiden tussen het begrip 'Indisch', waar het in deze scriptie om gaat, en 'Indonesisch'. Het is opvallend dat in de literatuur soms onzorgvuldig met deze twee essentieel verschillende begrippen wordt omgegaan. 'Indisch' is een mengeling van Indonesische en Europese elementen. 'Indische cultuur' is ontstaan tijdens de koloniale periode van Nederlands-Indië.² Een voorbeeld van Indische cultuur is de rijsttafel, een gerecht dat door de Nederlanders is uitgevonden door verschillende Indonesische gerechten met elkaar te combineren. Architectuur in Nederlands-Indië gebouwd door Nederlandse architecten is Indische architectuur. 'Indonesisch' wordt gebruikt voor zaken die 'eigen' zijn aan Indonesië, een naam die al dateert uit de achttiende eeuw, dus van ver vóór de onafhankelijkheid van Indonesië.³ 'Indonesische' cultuur is de oorspronkelijke inheemse cultuur van het eilandenrijk. Saté is Indonesisch, het traditionele Minangkabause en Karo Batakse familiehuis zijn dat ook evenals Hindu-Javaanse bouwkunst.⁴ Als in deze scriptie ook sprake zou zijn van 'Indonesische' invloed in de woonhuisarchitectuur, dan komt men bij de Amsterdamse School terecht. In deze bouwstijl is de Indonesische invloed duidelijk te traceren, zowel in de architectuur als in de toegepaste kunsten.⁵ We komen dan dus op een heel ander onderzoeksterrein dan waar het de vraagstelling van deze scriptie betreft. Overigens is de Amsterdamse Schoolbouwstijl in Den Haag niet of nauwelijks toegepast in de woonhuisarchitectuur.

Om de vraagstelling van deze scriptie te beantwoorden, komen de volgende aspecten aan de orde:

Hoofdstuk I Wonen in Nederlands-Indië:

- de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse koloniale woonhuis in voormalig Nederlands-Indië
- wie bouwde deze huizen

Hoofdstuk II Terug naar Holland:

- welke Indiëganger vertrok wanneer uit Indië en hoe verliepen vertrek, reis en aankomst in Nederland
- waar ging men wonen in Nederland tijdens verlof of pensioen
- waarom was Den Haag een favoriete verblijfplaats voor Indiëgangers

Hoofdstuk III Verblijfplaats Den Haag:

- wat voor onderdak had men in Den Haag
- in welke buurten verbleef men in Den Haag

Hoofdstuk IV Gefortuneerde (oud)-Indiëgangers:

- waar woonden de gefortuneerde Indiëgangers in Den Haag
- hoe ziet een villa in Den Haag eruit, gebouwd in opdracht van een gefortuneerde Indische familie
- is er Indische invloed zichtbaar in de architectuur van een dergelijke huis

Hoofdstuk I,II en III worden steeds afgesloten met 'Impressies uit de Indische literatuur' ter illustratie van de behandelde onderwerpen. De scriptie wordt afgesloten met een Conclusie.

Om inzicht te krijgen in bovenstaande materie heb ik een vergelijkende literatuurstudie en onderzoek ter plekke gedaan.

NOTEN INLEIDING

¹ Landheer-Roelants, 1983, onderschrift ansicht 11, z.p.

² Van Doorn, 2002, p. 39

³ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Indonesi%C3%AB>

⁴ <http://www.archined.nl/nieuws/indisch-dorp-in-de-polder/>

⁵ Olyslager, 1988, pp 21-31; Weststeijn, 2008, pp. 1-13

I WONEN IN NEDERLANDS-INDIE

I.1 Geschiedenis van het woonhuis van de Nederlander/Europeaan

I.1.1 De zeventiende en achttiende eeuw

De VOC, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, verkrijgt na haar oprichting aan het begin van de zeventiende eeuw van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het monopolie om handel te drijven in Azië. Het gaat aanvankelijk met name om de specerijenhandel. In 1619 sticht Jan Pieterszoon Coen de stad Batavia aan de noordkust van het eiland Java, als centrale plaats die kan dienen als opslagplaats en haven voor de VOC-schepen.

Omdat men aanvankelijk niet langer wil blijven dan strikt noodzakelijk, is de vestiging Batavia voornamelijk een versterkt fort. Bij de aanleg ervan wil men geen afstand doen van Nederlandse stadsmodellen.¹ Men wil het Hollandse stadsbeeld zo lang mogelijk handhaven en zich vooral verre houden van exotische invloeden.² Batavia krijgt dus een grachtenstelsel met simpele stadshuisjes voorzien van een verdieping, smal en hoog, opgetrokken uit baksteen, aangevoerd als scheepsballast uit Nederland. De huisjes worden opgetrokken in de stijl van de Hollandse renaissance, maar in sterk vereenvoudigde vorm. Soms is er zelfs een trapgevel te zien. Toch past men de huisjes spoedig aan aan het tropische klimaat door de noklijn over de breedte van het huis te laten lopen, parallel aan de straat [**afb.1.1**].

[**I.1**] *Vijf Hollands stadshuizen*, Batavia, voorzijde, foto z.j.
Uit: De Regt, 1990, p. 9. Bron onbekend

Zo kan men het dak verlengen met een overstek dat beschermt tegen de felle zon en tropische regenbuien en bovendien schaduw creëert. Ook wordt de baksteen, niet bestand tegen de weersomstandigheden, witgepleisterd. Zo ontstaat toch een huizenmodel dat afwijkt van het puur Hollandse model; de voor slaven bestemde bijgebouwen versterken nog dat onhollandse uiterlijk.³

Batavia heeft een ongezond klimaat. Door haar lage ligging is het er heet en de vele grachten trekken malariamuggen aan. De bijnaam van Batavia is dan ook niet voor niets 'The

white man's grave'.⁴ Aan het einde van de zeventiende eeuw begint men dit klimaat te ontvluchten. Een kleine groep van welgestelde VOC-ers, die het zich kan permitteren, gaat buitenplaatsen bouwen vlak buiten Batavia, bijvoorbeeld aan kanaal Molenvliet. Een zelfde ontwikkeling komt voor in andere Javaanse kuststeden zoals Semarang en Surabaia. Men volgt daarmee de trend van die tijd in Nederland om een tweede huis buiten de stad te bouwen, wat soms zelfs op grote landgoederen geschiedt, gelegen aan de oever van de rivieren de Amstel, Vecht, Rijn of Waal. De grotere buitenplaatsen in Nederlands-Indië worden voornamelijk na 1730 aangelegd, wanneer de Ommelanden, het gebied rondom Batavia, veroverd zijn. Men verplaatst zich dan steeds meer naar het zuiden, richting Buitenzorg.

Van de Wall onderscheidt in 1943 in de architectonische ontwikkeling van het Bataviase landhuis drie verschillende stijlen.⁵ In 1990 neemt de tentoonstelling in het Gemeente Museum Helmond *Het Indische Bouwen, Architectuur en stedenbouw in Indonesië* deze onderverdeling over, dus deze lijkt dan nog steeds relevant te zijn.⁶

-de Hollandse stijl (1700-1770)

Deze landhuizen zijn getrouwe kopieën van de landhuizen in het moederland, dus gesloten gebouwen met twee woonlagen, omgeven door grote op park lijkende tuinen. Zij onderscheiden zich van hun Hollandse model door pronkelementen in de voorgevel, om het lagere Compagnievolk en de inheemse bevolking te imponeren. Een voorbeeld van deze stijl is Huis Reinier de Klerk, rond 1760 gebouwd aan het Molenvliet, tegenwoordig Jalan Gadjah Mada genaamd [1.2].

[1.2] *Huis Reinier de Klerk*, voormalig landhuis, Jakarta, ca. 1760. Voorzijde, foto z.j. Uit: Akihary, 1988, p. 11. Bron: Menko ten Cate, Amsterdam

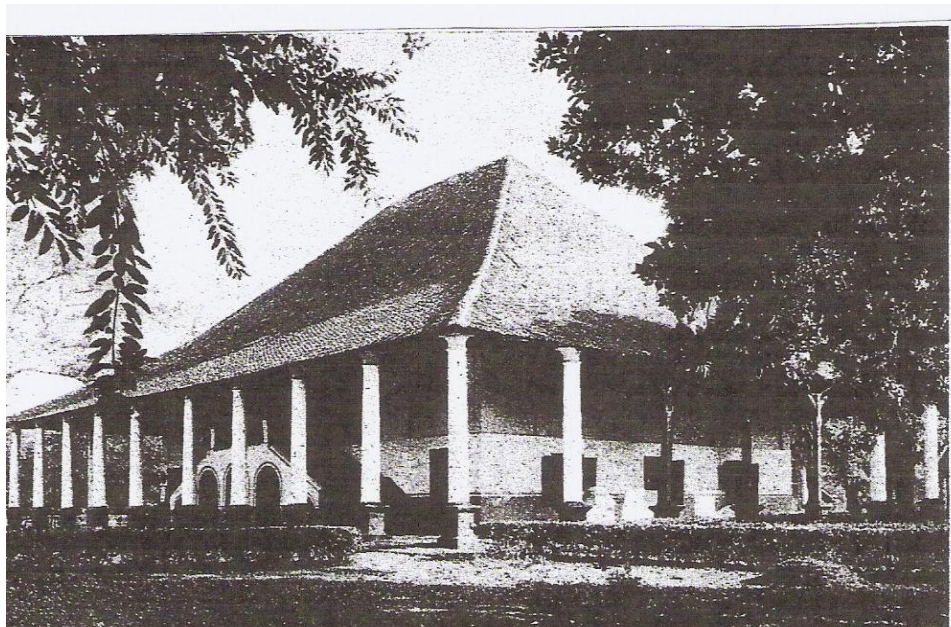
-de Nederlands-Indonesische stijl (1650-1800)

De architectuur van deze landhuizen is een combinatie van stijlen. Enerzijds houdt men zich traditiegetrouw aan het Nederlandse voorbeeld door het behoud van twee woonlagen, waarvan de bovenste, op zijn Nederlands, gesloten is. Anderzijds begint men zich meer aan te passen aan zijn tropische omgeving waarin men rekening moet houden met licht en lucht. Men laat zich daartoe wat betreft de begane grond beïnvloeden door het Javaanse vorstenhuis met zijn galerijen met zuilen aan voor- en achterzijde, die een open karakter geven en zicht op de natuur er omheen. Latere versies laten open bovenverdiepingen zien met eveneens galerijen. De overkapping houdt het midden tussen een mansardedak (gebroken lijn) en het piramidevormige inheemse dak.

Dat men zich nu makkelijker laat beïnvloeden door zijn directe omgeving heeft mogelijk te maken met het feit dat men hier in de vrije natuur bouwt. Allereerst komt de Hollander daar meer in aanraking met de lokale bevolking en haar leefgewoonten. Maar ook krijgt de fantasie daar meer de vrije ruimte dan in een stedelijke omgeving waar men eerder geneigd is zich te houden aan de traditionele bouwstijlen.⁷

Een voorbeeld van deze stijl is Huis Cililitan Besar, rond 1775 gebouwd ca. 10 km ten zuiden van Weltevreden, tegenwoordig Medan Merdeka genaamd [1.3]. Dit landhuis heeft nog een gesloten tweede woonlaag.

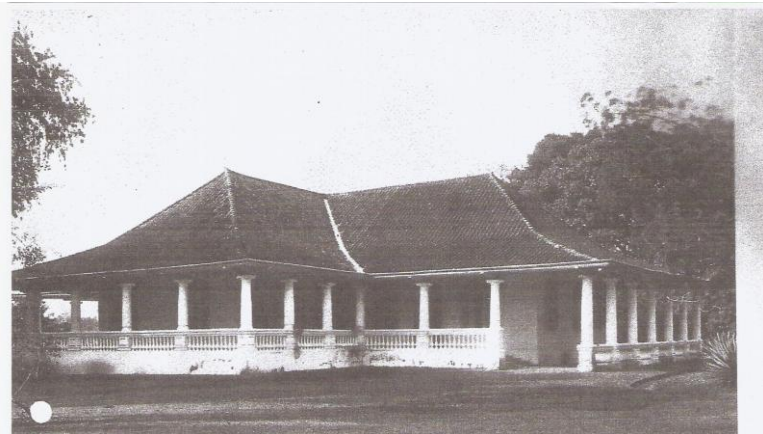
[1.3] Hendrik
Laurens van der
Crap. *Huis Cililitan
Besar of Lebak
Sirih*, voormalig
landhuis, Jl. Rumah
Sakit, Jakarta, ca.
1775, foto z.j. Foto
uit:
[http://www.jakarta.
go.id/v70/index](http://www.jakarta.go.id/v70/index).

-de Indonesische stijl (1790-1820)

Dit type landhuis is uiteindelijk bijna geheel aangepast aan het tropische klimaat en de omgeving. Men komt steeds meer in aanraking met Indonesische gewoonten en neemt deze geleidelijk aan over. Men laat de Hollandse traditie vallen en richt zich op de Javaanse vorstenwoningen: gebouwen met één woonlaag met woonvertrekken die alle uitkomen op of voor- of achtergalerij, of op een binnenruimte/middengalerij, bedoeld voor doorstroming van koele lucht. De voorgalerij bij deze woningen, waar gasten worden ontvangen, feesten gegeven en ceremonies gehouden, heet in het Javaans 'pendopo', eigenlijk louter een dak gedragen door zuilen, naar alle kanten open, dus zonder muren, met een vierkante of rechthoekige plattegrond. Het dak is piramidevormig. De 'pendopo' noemt men wel de meest karakteristieke Javaanse bouwvorm.⁸

Dit derde type open landhuis vormt één geheel met zijn omgeving. Enige versiering aan de gevel om indruk te maken, ontbreekt. Daarvoor wordt het interieur gebruikt.

[1.4] *Huis Citrap*. Voormalig landhuis, district Cibinong, West Java. Ca. 1850, van terzijde gezien. Foto z.j. Uit: Van de Wall, 1943, p. 122. Bron onbekend.

[1.5] *Gezicht op Megamendoeng met het Huis Tjitrap*, litho naar een schilderij van Abraham Salm, ca. 1840. Uit: Van de Wall, 1943, p. 125. Bron onbekend

Een voorbeeld van dit type landhuis is Citrap, rond 1850 gebouwd ten noordoosten van Buitenzorg, tegenwoordig Bogor genaamd [1.4, 1.5]. Van Dulleman noemt deze bouwstijl internationaal- of oud-koloniaal, een benaming die verder niet in de literatuur gebezigd wordt.⁹

Dit derde type "Indonesische" landhuis lijkt door zijn grote afmetingen, marmeren vloeren en open karakter, wat licht, lucht en koelte geeft, de ideale grondvorm te hebben voor het verblijf van de Nederlander in de tropen. Toch is het een hele stap voor hem, omdat hij in de tropen altijd bang is om kou te vatten. Het liefst houdt hij deuren en ramen dag en nacht gesloten: "In hun slaapvertrekken heerschte dan ook een broeiend-warme atmosfeer en alsof dat niet genoeg was, dekten zij het hoofd nog met een flanelle slaapmuts en doken weg achter de zware gordijnen van hun slaapstede achter een berg kussens".¹⁰

Men kan zich overigens afvragen of de benaming "Indonesische stijl" van Van de Wall voor dit derde type landhuis wel helemaal correct is¹¹. Er zouden meer invloeden een rol kunnen spelen dan alleen de Javaanse. Mogelijk kan men hier ook de invloed onderkennen van de door de Britten in India ontwikkelde bungalow, voortkomend uit de Bengaalse boerenhut. Het woord 'bungalow' zou afstammen van het woord 'bangla', wat in het Hindi 'uit Bengalen' betekent. 'Bangla' staat voor 'Bengaals huis' of 'eenvoudige hut'. Door de Europese handelscontacten met Bengalen in de zeventiende eeuw komt het woord boven drijven, ook in Nederlandse bronnen. Op sommige zeekaarten van Bengalen treft men een 'Bangelaartie in de Binnethuyn' aan evenals een 'Bangelaar of Somerhuysie in de Thuyn', een vierkant wit huisje met een soort arcadegalerij.¹²

Omstreeks 1784 gaat het woord 'bungalow' onder andere staan voor elk klein Europees huis in India.

[I.6] *Bungalow*, Bombay, ca. 1825, foto z.j.
Uit: Van Dullemen, 2008, p. 171. Bron onbekend

Dit type woonhuis wordt door de Engelse kolonisten als aantrekkelijk gezien voor de tropische weersomstandigheden door het aangename klimaat in de hoge binnenruimtes.¹³ Gezien het aanzien en de invloed van de Britse cultuur in die tijd is het niet onwaarschijnlijk dat men in Nederlands-Indië bekend raakt met het fenomeen 'bungalow' **[I.6]**.

Overigens is het belang van het Britse Interregnum in Nederlands-Indië (1811-1816) en zijn mogelijke invloed op de architectuurontwikkeling aldaar nog weinig onderzocht noch de mysterieuze aanwezigheid van de Britse architect Drumgold Coleman op Java in 1819,

waar hij zich waarschijnlijk bezig hield met woonhuisarchitectuur. In 1822 kreeg hij een belangrijke functie bij Openbare Werken in Singapore, waar hij werd beschouwd als de belangrijkste architect van die tijd. Aangezien Singapore in die periode een rolmodel had als nieuwe, moderne stad, is de mogelijke Britse invloed op de bungalow des te meer te verklaren.¹⁴ Overigens is Van Dullemen ervan overtuigd dat de bungalow zich via het Britse wereldrijk verspreidde over de hele wereld als ideale woonvorm voor de koloniale standenmaatschappij.¹⁵ Belangrijk onderdeel van de bungalow in die tijd, en later van het 'Indische woonhuis', is de veranda. Het woord 'veranda', afkomstig uit het Portugees, Spaans of Perzisch, komt via Portugezen in India in de Engelse taal terecht.¹⁶ Het begrip 'veranda' is niet specifiek tropisch of inheems, maar staat voor een voor- of achtergalerij. Men moet een veranda zien als een Europese aanpassing aan het tropische klimaat wereldwijd, als een overgang tussen binnen en buiten, als binnen- en buitenkamers.¹⁷ Van Dullemen, die beweert, dat de termen veranda, galerij of 'pendopo' in de negentiende-eeuwse literatuur door elkaar gebruikt worden, gaat nog wat verder in op hun functie. Zij geven de mogelijkheid om gasten te ontvangen zonder deze direct toe te laten tot de privé-vertrekken. Overigens is er rond 1920 ook weerstand tegen de voorgalerij in Nederlands-Indië. Met wil in die tijd terug naar het Hollands stadsbeeld door de voorgalerij te laten plaatsmaken voor loggia's en terrassen aan de achterkant van het huis, "... waar men niet wordt lastiggevalen door allerlei marskramers en venters." Aldus hoofdredacteur De Haan in het *Indische Bouwkundig Tijdschrift* no.1, 1920.¹⁸

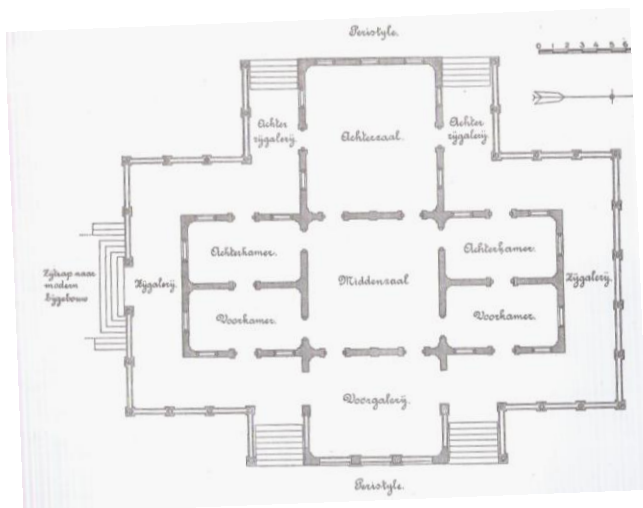
1.1.2 De negentiende eeuw

Ondanks de gevreesde blootstelling aan het tropische klimaat went de Nederlander in de loop der tijd aan het open luchtige huis. En dus zien we het in de negentiende eeuw ook in de stad verschijnen, of liever gezegd, in de 'bovenstad' Weltevreden. Herman Willem Daendels, door Lodewijk Napoleon tot Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië benoemd wanneer Nederland onder Frans beheer staat (1795-1813), verplaatst de regeringszetel naar dit hoger en gezonder gelegen oord, genoemd naar het daar gelegen buiten 'Weltevreden', gebouwd door Pieter Gerardus van Overstraten, laatste Gouverneur-generaal van de VOC (1797-1801). Er wordt een paleis gebouwd en een enorm exercitieveld aangelegd, wat in 1818 de naam Koningsplein krijgt, het tegenwoordige Medan Merdeka. Rond dit nieuwe centrum zal de boven- en middenklasse veel van haar 'open' huizen op schaduwrijke erven bouwen.

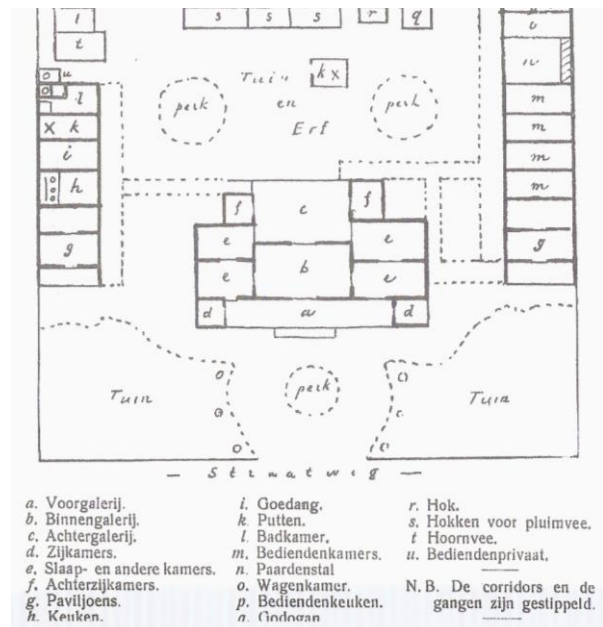

[I.7] *Residentiehuis*, Pasoeroean, Java, voorgalerij. Z.j. Foto uit ca. 1898. Uit: Nieuwenhuis, 1981, p. 156. Particulier bezit

Tijdens het korte bewind van de Franse Daendels (1807-1810), waarin hij in menig opzicht een weldoener voor Batavia is, doet zich een nieuwe invloed gelden op dit 'open' huis en de architectuur in Nederlands-Indië in het algemeen: de Franse Empire-stijl wordt geïntroduceerd in Nederlands-Indië.¹⁹ Deze neo-classicistische stijl is natuurlijk ideaal van toepassing op de zuilengalerijen, weliswaar in vereenvoudigde vorm en aangepast aan de lokale omstandigheden en beschikbare bouwmaterialen.

[I.8] *Plattegrond van Huis Citrap*, z.j. Uit: Van de Wall, 1943, p. 155. Bron onbekend

[I.9] *Plattegrond van 'een heerenhuis'*, z.j. Uit: Catenius-v.d. Meijden, 1908, p. 32

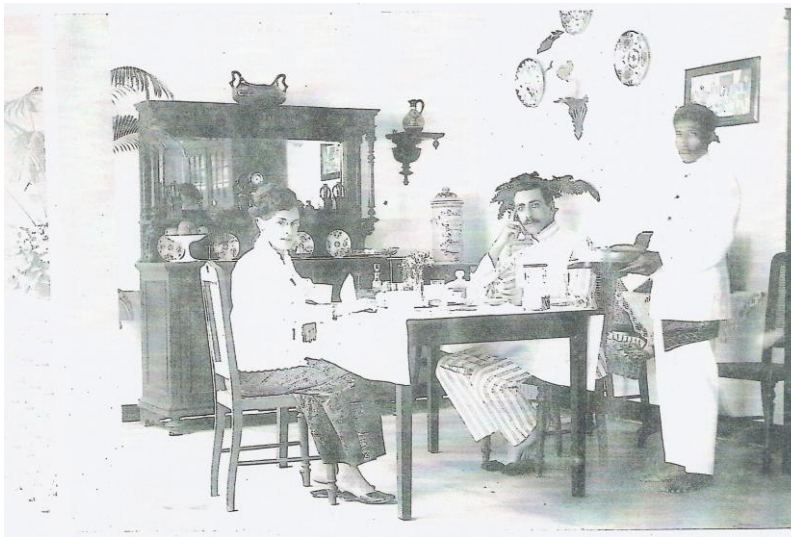
Ook werkt de stijl imposant en voornaam in een koloniale samenleving, waar hij het Nederlands gezag representeert tegenover de inlandse bevolking. Het residentiehuis te Pasoeroean, Midden-Java, het "Laboewanggi" waar *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus zich afspeelt, is een goed voorbeeld van deze imposante stijl [I.7].

Zo ontwikkelt zich in de loop van de negentiende eeuw uiteindelijk de definitieve vorm van het typisch 'Indische' woonhuis, gebaseerd op het grondplan van het hierboven vermelde derde type 'Indonesische' landhuis [I.8]. Verspreid door de literatuur vindt men de volgende typerende kenmerken van het 'Indische' woonhuis:

- symmetrisch grondplan [I.9]
- gelijkvloers
- lang dakoverstek, schilddak
- openheid
- een van zuilen voorziene voor- en achtergalerij [I.10, I.11]
- een middengalerij, waar de slaapkamers en andere vertrekken op uit komen
- hoog opgaande zuilen en kroonlijsten
- wit gepleisterde muren
- hoge plafonds
- gladde vloeren
- bijgebouwen voor sanitaire voorzieningen, keuken, personeel en logés
- ventilatieopeningen
- schaduwrijke erven

[I.10] Particuliere woning van de familie Dinger, Salembaweg, Batavia. Voorgalerij. Z.j. Foto uit ca. 1908. Uit: Buitenweg, 1964, p. 45. Bron onbekend

[I.11] Achtergalerij van een particulier woonhuis, Indië, foto z.j. Uit: Wils, 2000, p. 155. Bron: H. van der Kamp/Antiquariaat Minerva

In de loop van de negentiende eeuw verliest de neo-classicistische stijl in Nederlands-Indië veel aan

stijlzuiverheid. Er blijft weinig over van het karakter, wanneer men materialen gaat gebruiken zoals ijzeren golfplaten voor de luifels, of gekruld gietijzer voor de consoles [I.12]. Ook vervangt men stenen zuilen door hout of ijzer. Mogelijk is dit verlies te wijten aan een gebrek aan kennis van de klassieke bouwvormen en een gevoel voor stijl en smaak.²⁰

[I.12] Woonhuis, Molenvliet-West no. 165, Batavia. Ca. 1880. Voorzijde. Foto z.j. Uit: Akihary, 1988, p. 8. Bezit: Dinas Tata Bangunan dan Pemugaran DKI-Jakarta

De negentiende-eeuwse

woonhuisarchitectuur in Indië wordt in haar eigen tijd en ook daarna vaak minder positief beoordeeld. Genieofficier Chs.E.J. Meyll, werkzaam bij Openbare Werken, noemt deze architectuur in 'Enige proeven van moderne Nederlandsch-Indische Bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 32 (1912), p. 579 "... de prachtproducten van Indische hondehokkenrenaissance."²¹ Ook de bekende Nederlandse architect en kunstschilder P.A.J. Moojen is weinig positief in zijn artikel 'Ontwikkeling der bouwkunst in Nederlandsch-Indië 1. Nederlandsche bouwkunst', *Bouwen* (jrg I) (1924), p.105: "... men *bouwde* eigenlijk niet, men *timmerde* en pleister-en witkwasht heerschten almachtig!"²² Eerder had hij over het negentiende-eeuwse

Indische woonhuis al opgemerkt in 'Bouwkunst', *Weekblad voor Indië* 4, no. 2 (1907), p.35: "... geesteloze namaaksels van een zielloos Neo-Hellenisme, slechte kopieën van droeve voorbeelden, die stomme, witte getuigen van een eeuw van smakeloosheid en onmacht tot scheppen."²³ Overigens kan het Indische huis Berlage, die in 1923 een reis naar Indië maakt, wel degelijk bekoren. Ook al vindt hij het architectonisch niet interessant en de detailbehandeling verwaarloosd door het jaarlijkse witwerk, de wijde ruimten ziet hij als zeer praktisch. Het is hem om die reden dan ook duidelijk dat men de traditie van het Indische huis graag handhaaft.²⁴

[I.13] *Raden Saleh*, foto z.j. Uit: Van de Wall, 1943, p. 125. Bron onbekend

Aan het einde van de negentiende eeuw komen naast deze onzuiver geworden stijl gedurende korte tijd ook willekeurige andere eclectische bouwstijlen voor, met name in de architectuur van overheidsgebouwen. In de particuliere bouwsector is daar in de literatuur niet zo veel van zichtbaar, behalve in het voormalige woonhuis van schilder/aristocraat Raden Saleh in Weltevreden, een beroemd neo-gotisch voorbeeld, later in gebruik als zusterhuis van het Cikini Ziekenhuis **[I.13, I.14]**. Het huis, door Raden Saleh zelf ontworpen rond 1860 na een lange inspirerende reis door Europa, lijkt wel een spookpaleis op een foto uit de eerste jaren van de beroemde fotografen Woodbury & Page uit Batavia.

[I.14] Raden Saleh. *Woonhuis van Raden Saleh*, Batavia. Ca. 1860. Foto uit ca. 1860 Uit: Nieuwenhuys, 1982, p. 24-25. Afkomstig van fotocollectie KITLV, Leiden

Inmiddels is niet alleen heel Java onder Nederlandse heerschappij gekomen. Na veel dure oorlogen waarvan de kosten gedekt worden door de inkomsten uit het in 1830 ingevoerde Cultuurstelsel, verovert Nederland rond 1860 ook de andere eilanden van Nederlands-Indië. Als, door de opening van het Suezkanaal in 1869, de reistijd tussen Nederland en Nederlands-Indië aanzienlijk wordt verminderd, beseft men dat het lonend kan worden om waardevolle grondstoffen te winnen en te exporteren. Als dan, na opheffing van het Cultuurstelsel rond 1870 waarmee de overheid haar monopoliepositie loslaat, Indië opengesteld wordt voor de particuliere ondernemer, heeft dat een enorme toestroom van Nederlanders/Europeanen tot gevolg, die hun kans schoon zien om in Nederlands-Indië fortuin te maken. De dan volgende economische groei brengt in de samenleving een verandering te wege, die gepaard gaat met een grote, haastige bouwproductie van overheidsgebouwen, banken, havens, handelsgebouwen en spoorwegstations. Door de toevloed van bewoners, niet alleen van Europeanen maar ook van lokalen van het platteland op zoek naar werk, breiden steden razendsnel uit. Door de ontsluiting van het binnenland via een spoorweg- en wegennet geldt het zelfde voor steden als onder andere Bandung, Medan en Malang. De grondprijs in de steden stijgt, er zijn weinig bekwame aannemers, er is weinig wetgeving en weinig controle door het inmiddels gedecentraliseerde gezag, huizen en erven worden kleiner door een tekort aan grond. Er komt dus behalve uitbreiding ook verdichting van de steden, met de problemen van dien. Dat is het turbulente einde van de negentiende eeuw.

I.1.3 De twintigste eeuw

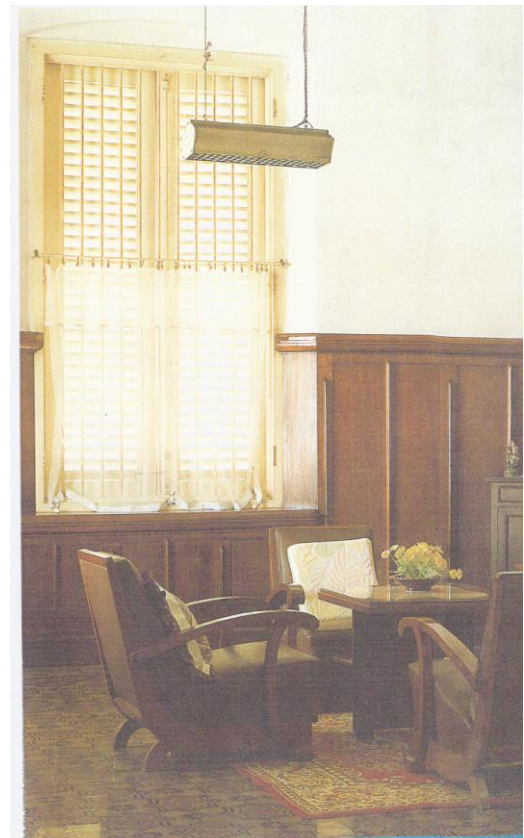
Met de grote vraag naar woningen en openbare gebouwen komt ook de vraag naar beter opgeleide architecten. De 'vers' gearriveerde Europeanen/Nederlanders, die in steeds grotere getale worden begeleid door vrouwen, hebben een andere smaak, voelen zich niet 'Indisch'. Nederlands-Indië vereuropeant, mede door de nieuwe telegrafische verbindingen tussen Nederlands-Indië en Nederland. Opeens is Europa dichtbij. Het Indische huis blijft weliswaar gehandhaafd door zijn ideale vorm voor een tropisch klimaat, maar men vindt het te Indisch, men mist de gezelligheid van het Nederlandse huis door de ruimteafmetingen en het gebrek aan licht en het wordt financieel onbereikbaar voor de nieuwe middenklasse.²⁵ Rond de Eerste Wereldoorlog ontstaat zo om uiteenlopende redenen, -praktisch, noodzakelijk en smaaktechnisch-, een nieuw type Indisch huis, veel kleiner en zonder de typerende voor- en

achtergalerijen. Muren worden gesloten en in de plaats van de voorgalerij komt een al of niet overdekt terras, het bekende 'platje' [I.15]. Maar door zijn veel kleinere formaat verliest het 'platje' zijn functie van woon/ontvangstkamer. Daarvoor in de plaats ziet men de Nederlandse zitkamer [I.16], vervanger van de voor- of binnengalerij, en eetkamer verschijnen [I.17].

[I.15] 'Platje' van een woonhuis, stad op Java. Z.j. Uit: Wils, 2000, p.13. Foto uit 1999 (Rogier Timmers)

[I.16] Woonkamer van een woonhuis, stad op Java. Z.j. Uit: Wils, 2000, p. 15. Foto uit 1999 (Rogier Timmers)

[I.17] Eetkamer van een woonhuis, stad op Java. Z.j. Uit: Wils, 2000, p. 16. Foto uit 1999 (Rogier Timmers)

Soms verdwijnen de bijgebouwen, omdat het lokale personeel niet meer inwoont maar naar huis gaat. De hogere klasse, die zich wel meer ruimte kan permitteren, plaatst regelmatig een extra verdieping boven op de begane grondverdieping [I.18]. Zo ontstaan nieuwe Europese woonwijken zoals o.a. Menteng en Nieuw Gondangdia in Batavia, die uiterlijk nauwelijks te onderscheiden zijn van Wassenaar of het Gooi.

[I.18] *Woonhuizen met twee woonlagen*, Bandung. Z.j. Foto uit 1920. Uit: Wils, 2000, p. 17. Foto afkomstig van fotocollectie KITLV, Leiden

Dit kleinere type woonhuis zonder voor- en achtergalerij lijkt rond 1930 in de hele archipel het universele concept te zijn voor een Europees huis.²⁶ Natuurlijk zijn er veel verschillende meningen over deze ontwikkelingen. Berlage, die niet veel bezwaar had tegen het negentiende-eeuwse Indische woonhuis, ziet een totaal gebrek aan inventiviteit in het nieuwe soort Europese woonwijk omdat die een kopie is van de kleinburgerlijke villawijkjes in Nederland.²⁷ Ook wordt kritiek geleverd op het nieuw type woonhuis als zijnde ongezonde bewoning. Door de te dichte bebouwing is er te weinig lucht en licht, elementen die nodig zijn voor een goede natuurlijk ventilatie.

Door de komst van vele architecten uit Nederland veranderen de opvattingen over de 'Indische' architectuur. In de jaren twintig zal een discussie ontstaan over de ontwikkelingsmogelijkheden van een moderne specifieke Indische bouwstijl en de rol van de inheemse architectuurtraditie daarin. Die discussie zal uitmonden in een zware polemiek tussen een aantal prominente architecten, zoals ir. C.P. Wolff-Schoemaker, ir. H. Maclaine Pont en ir. H.Th. Karsten. Berlage, die juist in de periode dat deze architectuurdiscussie

speelt, zijn reis naar Indië maakt (1923) en overal op Java en Sumatra om advies wordt gevraagd, zal er ook zijn steentje aan bijdragen en uiteindelijk proberen een brug te slaan tussen de twee partijen.²⁸ In hoeverre deze problematiek ook wezenlijk de woonhuisarchitectuur betreft, wordt niet helemaal duidelijk uit de literatuur.

[I.19] C.P. Wolff Schoemaker, *Villa Isola*, woonhuis, Jalan Seyabudi, Bandung, 1932. Foto uit 1932. Uit: Akihary, 1988, p. 49. Foto afkomstig van fotocollectie Akihary

Rond de jaren twintig vindt men zeker moderne stijlen in de woonhuisarchitectuur, zoals het Nieuwe Bouwen, sterk beïnvloed door het internationaal Modernisme **[I.19]**. Maar het Nederlandse villatype lijkt de hoofdmoot te blijven tot aan de onafhankelijkheid van Indonesië in 1945, ook al omdat bouwprocessen stagneren in de crisisjaren na 1930.

[I.20] *Woonhuis*, Jakarta. Twintigste eeuw. Uit: Kusno, 2007, p. 136. Foto afkomstig uit fotocollectie Kusno.

De impact van het negentiende-eeuwse koloniale woonhuis op de Indonesiërs is op de lange termijn wel opvallend gebleken. Ook al staat de neo-classicistische zuilengalerij voor het koloniale verleden, deze is toch weer terug te vinden in huizen van de nieuwe Indonesische elite **[I.20]**, als een symbool van statusvoornaamheid, een symbool waar velen graag hun huis mee sieren.²⁹

I.2 Bouwers van het Indische huis in de negentiende en twintigste eeuw

In de negentiende eeuw is er een groot gebrek aan bouwkundig geschoolden. Tot 1920 is er namelijk in Nederlands-Indië geen goede architectenopleiding, waardoor iedereen kan optreden als architect.³⁰ Dat verklaart zeker de slechte kwaliteit van de architectuur en de verwatering van de neo-classicistische stijl. Aannemers die zich architect noemen, bouwen huizen aan de hand van een modellenboek voor de Indische bouwpraktijk, *Handleiding voor bouwkundigen en industriëlen in Nederlandsch Oost-Indië* (1864). Daarin leggen de schrijvers A. van Lakerveld en W.L. Brocx aan de hand van tekeningen stapsgewijs uit wat er moet gebeuren.³¹ Men past zich verder aan aan de wensen van de opdrachtgever. En zo gebeurt het dat de particulier, in veel gevallen de 'nonja', de Hollandse mevrouw, de leiding heeft van het bouwproces. Zij bedingt de prijzen, een Chinees fungeert als aannemer en een opzichter van Waterstaat houdt min of meer het technisch toezicht.³² Overigens was in Brits-Indië de situatie vergelijkbaar: ook daar was er lang sprake van een classicistische invloed in de architectuur, waarbij in de meeste gevallen de rol van architect werd uitgevoerd door militaire 'ingenieurs'.³³ En ook daar valt kritiek te bespeuren op het feit dat niemand deelneemt aan het bouwproces met ook maar enige artistieke potentie of kennis van architectuur.³⁴ Terugkomend op de 'nonja's': in 1908 verschijnt een uiterst praktisch en nuttig boek, geschreven door mevrouw J.M.J. Catenius-van der Meijden (1860-1926), *Ons huis in Indië, handboek bij de keuze, de inrichting, de bewoning en de verzorging van het huis met bijgebouwen en erf, naar de eischen der hygiëne, benevens de raadgevingen en wenken op huishoudelijk gebied*.³⁵ Behalve vele bouwtechnische aspecten, zit het boek vol tips voor mensen die een bestaand huis gaan bewonen: waar moet men op letten, voldoet alles aan de juiste eisen etcetera. Mevrouw Catenius, geboren in Den Haag, vervolgens naar Nederlands-Indië vertrokken waar zij verknocht aan raakt, schrijft behalve dit belangrijke boek talloze kookboeken [I.21].

[I.21] Mevrouw J.M.J. Catenius-van der Meijden, z.j.
<http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters.html>

In 1913 komt een ander zinvol boek uit van apotheker en hygiënist H.F. Tillema (1870-1952), *Van Wonen en bewonen, van bouwen, huis en erf*.³⁶ Tillema, geboren aan de oever van het Tjeukemeer in Friesland, gaat in 1896 naar Java en bezit op negenentwintigjarige leeftijd al een eigen apotheek in Semarang [I.22]. In 1914 keert hij terug naar Nederland voor de scholing van zijn kinderen. In Semarang doet hij er alles aan om met name voor de minder bedeelde lokaal maar ook voor de Europeaan de leefomstandigheden te verbeteren. Er is onder die doelgroepen een groot gebrek aan hygiënisch besef. Bovendien worden, zoals hierboven besproken, vanwege de bevolkingsaanwas rond de eeuwwisseling in razendsnel tempo huizen gebouwd door 'architecten' zonder tropenervaring. Dat betekent dat zij te dicht op elkaar worden gebouwd en dat er te weinig met de zon wordt rekening gehouden. Daardoor moeten de luiken gesloten blijven en is er dus geen goede luchtcirculatie. Het resultaat is een ongezonde leefsituatie. Tillema betreurt het dat men het klassieke koele Indische huis achter zich laat, omdat het als te 'Indisch' wordt beschouwd.³⁷

[I.22] H.F. Tillema, z.j.
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/tillema>

Geleidelijk aan komen er nieuwe ontwikkelingen in de architectenproblematiek. De grote vraag naar kantoorgebouwen en woonhuizen die na 1870 ontstaat, wordt aanvankelijk opgelost door de bouwopdracht aan architectenbureaus in Nederland te geven. Zij werken dan samen met bouwbedrijven ter plekke. Echter, aan het begin van de twintigste eeuw begint de grote toestroom naar Nederlands-Indië van architecten uit Nederland, die een particulier architectenbureau oprichten, meestal in combinatie met een uitvoerend bouwbedrijf.³⁸ Een zeer bekend, en waarschijnlijk het meest productieve architecten-ingenieursbureau in die tijd in Nederlands-Indië, is van M.J. Hulswit en E.H.G.H. Cuypers (Eduard, neef van Pierre Cuypers), rond 1910 opgericht in Batavia. Vele bekende bureaus zullen hen volgen in de verschillende steden.

I.3 Impressies over 'Het Indische huis' in de Indische literatuur

Zoals al vermeld in de Inleiding, is veel literatuur geschreven over het leven in Nederlands-Indië. Ook vinden we daarin talloze beschrijvingen van het Indische woonhuis en het wel en wee van de bewoners. Ter illustratie van dit hoofdstuk over 'Wonen in Nederlands-Indië' volgen hier tot besluit enkele van deze beschrijvingen uit de Indische literatuur.

Multatuli beschrijft in 1859 in *Maxs Havelaar* zorgvuldig de plattegrond van het Indische woonhuis van de hoofdpersoon van het boek. Omdat het hier een standaard grondvorm van het Indische woonhuis betreft, geeft hij er zelfs een getekende plattegrond met vertrekkennummering bij!

Men zou verkeerd doen, zich van een huis in Indië een voorstelling te maken naar Europese begrippen, en zich daarbij een steenmassa te denken van op elkander gestapelde kamers en kamertjes, met de straat er voor, rechts en links burens wier huisgoden tegen de onzen aanleunen en een tuintje met drie besseboompjes. Op weinig uitzonderingen na, hebben de huizen in Indië geen verdieping. Dit komt den Europeesden lezer vreemd voor, want het is een eigenaardigheid van beschaving- of wat hiervoor doorgaat- alles vreemd te vinden wat natuurlijk is. De Indische huizen zijn geheel anders dan de onze, doch niet zij zijn vreemd, onze huizen zijn vreemd (...) In landen dus, waar beschaving en overbevolking nog niet door samenpersing beneden, 't mensdom naar boven hebben opgeknepen, zijn de huizen zonder verdieping, en dat van Havelaar behoorde niet tot de weinige uitzonderingen op deze regel (...) De eerste drie nummers tezamen vormen de voorgalerij die aan drie kanten open is, en welker dak aan de voorzijde op zuilen rust. Van daar treedt men door twee dubbeldeuren in de binnengalerij die door de drie volgende vakken wordt voorgesteld (...) De drie hoogste nummers vormen de open achtergalerij, en wat ik oversloeg is een soort van ongesloten binnengalerij, gang of doorloop. Ik ben recht groots op deze beschrijving.³⁹

De schrijver Du Perron concentreert al zijn heimwee naar Indië in het huis van zijn jeugd, Gedung Menu, een typisch negentiende-eeuws Indisch huis in het voormalige Meester-Cornelis. Hij beschrijft het uitvoerig in *Het land van herkomst* (1935):

Het is het huis, veel meer nog dan onze ouders, dat de gelukkige tijd van onze eerste jeugd vertegenwoordigt (...) Het huis blijft trouw, als het maar niet verbouwd wordt, het kan altijd onze vriend blijven om dezelfde reden waarom dieren het zijn, maar groter en inniger (...) In dit opzicht is een huis onveranderlijk als 'de natuur'- de 'natuur die steeds het zelfde blijft': het is deze sfeer van het huis die men volledig terugverlangt en die voor mij altijd die van Gedong Lami zal zijn.⁴⁰

Willem Walraven, Indische journalist /schrijver, heeft andere gedachten bij het negentiende-eeuwse neo-classicistische Indische woonhuis. Passchier haalt in een rede over het belang van de literatuur in relatie tot zijn vakgebied (gebouwd erfgoed) een citaat van hem aan uit literair tijdschrift *De Fakkel* uit 1941:

Geen baksteen, geen kalk en zand waren gespaard door de lang gestorven geslachten, die deze huizen hadden gebouwd. Plompe bakbeesten van huizen, met dikke zuilen die niets te dragen hadden dan een half verteerd pannendakje en die aan alle kanten bedekt waren met vele lagen witkalk van jaren her, zodat alle scherpe lijnen, alle hoeken, waren afgerond. Alsof de zuilen waren opgetrokken uit kneedbaar materiaal, uit een soepele brij, met handen vol door klodderige koekenbakkers gefatsoeneerd tot plompe kolommen.⁴¹

Tenslotte verwoordt Rob Nieuwenhuys alias E. Breton de Nijs zijn dierbare herinnering aan het Indische huis als volgt:

De Indische woonhuizen uit de vorige eeuw zoals ze in elke stad of plaats te vinden waren, hadden misschien geen stijl, maar wel allure, de zelfde allure als hun bewoners. Ze waren wijd, royaal en open, met marmeren vloeren voor en plavuizen vloeren achter; ze waren zelden fraai maar wel koel en gerieflijk. De indeling was bijna altijd het zelfde: een voorgalerij met gepleisterde zuilen, een binnengalerij en een achtergalerij, links en rechts geflankeerd door de slaapkamers, de logeerkamers, de kleedkamer van mevrouw of de kamer van mijnheer, die altijd 'kantoor' werd genoemd, ook al had mijnheer helemaal geen kantoor gevestigd. De houten plafonds waren hoog, de vertrekken koel en groot. De daken met pannen belegd leken op reusachtige zonnehoeden die over de ogen getrokken waren. Binnen heerste meestal een clair-obscur. De ramen met jaloezieën waren overdag gesloten; (...) Deze witgekalkte potten, of soms ook petroleumblikken, zijn essentieel en karakteristiek voor het beeld van een indische tuin uit tempo doeloe. Soms sloot het klimop nog een deel van de voorgalerij af. Daarachter kon men onbekommerd thee drinken in negligé, beveiligd voor de blikken van buiten.⁴²

NOTEN HOOFDSTUK I

¹ Van Dullemen, 2008, p. 168

² Van de Wall, 1942, p. 54

³ Wils, 2000, p. 87

⁴ Berlage, 1931, p. 26

⁵ Van de Wall, 1943, pp 24-25

⁶ De Regt, 1990, p.10

⁷ Van de Wall, 1942, p. 27. Volledige citaat:

"Het was alsof de bouwmeesters onder den invloed der vrije natuur meer hun verbeelding konden doen spreken dan in een stedelijke omgeving. Zij hadden zich daar uit sleur gehouden aan de streng klassieke orde en zich naar de Oudheid gericht zonder pogingen aan te wenden om te komen tot een eigen individuele visie. Buiten, waarschijnlijk onder den directen invloed van de exotische sfeer, brak zich een ruimte-scheppende fantasie baan, welke niet alleen de aandacht vroeg van landgenooten maar ook van vreemdelingen, die deze streken bezochten. Het was deze fantasie, die tot uiting kwam in het plan en de uitvoering der landhuizen, waarbij voor het eerst gebruik werd gemaakt van Indonesische bouwdeelen. De Hollanders kwamen door het buitenleven meer in aanraking met de bevolking en hun zeden en gewoonten, hetgeen deze inheemschen invloed verklaren kan."

⁸ Van Dullemen, 2008, p. 85

⁹ Van Dullemen, 2008, p. 170

¹⁰ Van de Wall, 1942, p. 34-35. Volledige citaat:

"De Hollanders waren aanvankelijk afkeerig van de open bouworde, omdat zij immers van ouds gewoon waren aan de gesloten huiselijke intimiteit van hun Europeesche woningen. Zij waren in de tropen altijd bevreesd om koude te vatten en hebben allerlei middelen uitgedacht om zich daartegen te vrijwaren. Zoo waren des nachts hun deuren en vensters hermetisch gesloten om toch vooral de verraderlijke nachtlucht buiten te sluiten. In hun slaapvertrekken heerschte dan ook een broeiend-warme atmosfeer en alsof dat niet genoeg was, dekten zij het hoofd nog met een flanelen slaapmuts en doken weg achter de zware gordijnen van hun slaapstede achter een berg kussens. Men was bang voor de funeste invloeden van de zon en van de maan, bang voor alles wat veranderingen in de weersgesteldheid betrof. Het was dus een vermetele gedachte om open huizen te bouwen en wat nog erger was, om deze te willen bewonen."

¹¹ Wils, 2000, p.89

¹² Groot, 2007, p. 346

¹³ Van Dullemen, 2008, p. 172

¹⁴ Passchier, 2007, p. 102

¹⁵ Van Dullemen, 2008, p. 182

¹⁶ Groot, 2007, p. 352

¹⁷ Wils, 2000, p. 103

¹⁸ Van Dullemen, 2008, p. 173

¹⁹ In de empire/neoclassicistische architectuur liet men zich sterk inspireren door Griekse en Romeinse bouwwerken, vooral door de klassieke tempels met hun zuilenfronten.

²⁰ Akihary, 1988, p. 14

²¹ Akihary, 1988, p.15

²² Akihary, 1988, p.15

²³ Akihary, 1988, p. 40

²⁴ Berlage, 1931, p. 28

²⁵ Berlage, 1931, p. 28

²⁶ Passchier, 2007, p. 106

²⁷ Berlage, 1931, p. 28

²⁸ Van Dullemen, 2008, p. 90

²⁹ Passchier, 2007, p. 103

³⁰ Van Dullemen, 2008, p. 18

³¹ Akihary, 1988, p. 15

³² Akihary, 1988, p. 15. Volledige citaat van architect Moojen in 'Ontwikkeling der bouwkunst in Nederlandsch-Indië 1. Nederlandsche bouwkunst', *Bouwen* (jrg I), 1924, , p. 105:

"In den woningbouw had mevrouw, de nonja, de leiding. Zij regelde en bedong de prijzen. Een Chinees nam het werk in onderdeelen aan en hij en de koelies werkten onder haar oppertoezicht, volgens de aanwijzing van een opzichter van den Waterstaat, die over voldoende vrije tijd de beschikking had om een ontwerp te tekenen, volgens model nummer zoveel te maken en gedurende den bouw wat technisch toezicht te houden. Plaats voor een architect, die niet als aannemer optrad, die zich daarenboven wel met kunst bemoeide, bestond volgens de algemene opinie niet in Indië (...)."

³³ Van Dullemen, 2008, p. 20. Volledige citaat van N. Evenson, Engelse architectuurcriticus in India, in *The Indian Metropolis, A view Towards the West*, 1989, p. 159:

"The renaissance began in Florence with Brunnelleski's small Pazzi Chapel in the 1420's. It died in Delhi with Lutyens Viceroy's house in the 1920's. A run of 500 years!"

³⁴ Van Dullemen, 2008, p. 20. Volledige citaat van N. Evenson, Engelse architectuurcriticus in India, in *The Indian Metropolis, A view Towards the West*, 1989, p. 48:

"who is there (...) who has the smallest artistic power? Or who knows anything at all about architecture? (...) If Engineers are such good architects (...)."

³⁵ Catenius, 1908

³⁶ Tillema, 1913

³⁷ Wils, 2000, p. 84. Volledige citaat van H.F. Tillema in *Van wonen en bewonen, van bouwen, huis en erf*, Semarang, 1913:

"Onze voorvaderen wisten wel hoe ze een koel huis moesten bouwen, maar een dergelijk huis is zoo "Indisch" en daarom voldoet het velen niet."

³⁸ Akihary, 1988, p. 16

³⁹ Wils, 2000, pp 92-93

⁴⁰ Breton de Nijs, 1973, p. 37

⁴¹ Passchier, 2007, p.1

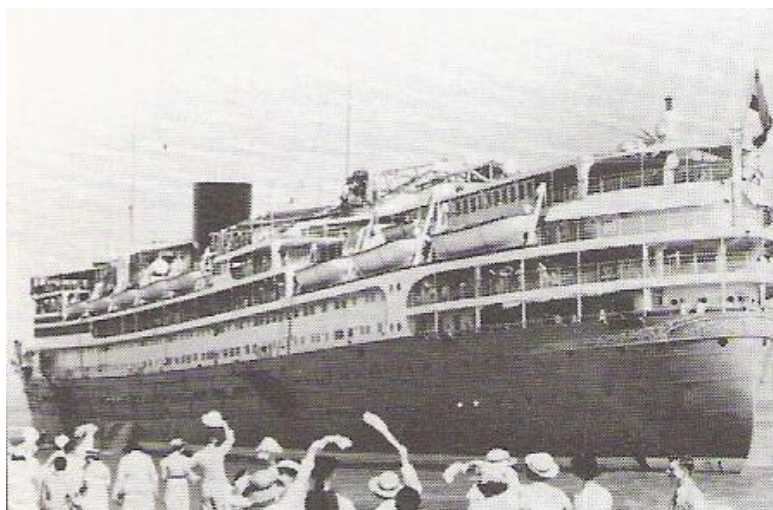
⁴² Breton de Nijs, 1973, p. 37

II TERUG NAAR HOLLAND

II.1 Vertrek uit Indië

Een gebeurtenis in de Indische samenleving, die in den loop der jaren slechts weinig van haar betekenis heeft verloren en voor velen een glanspunt vormt in de lange reeks van herinneringen, die zij van een min of meer langdurig verblijf onder de tropenzon bewaren, is het vertrek naar Europa, hetzij voor goed, hetzij voor het doorbrengen van het verlof.

Eerst als deze min of meer prozaïsche gebeurtenissen de revue gepasseerd zijn, is het, dat men zich recht "senang" gaat voelen en zich aan allerlei schoone toekomstdromen overgeeft. Het weerzien van ouders, kinderen en andere dierbaren, die in het Moederland zijn achtergebleven, teekent zich in steeds lokkender beelden voor den geest af. Allerlei plannetjes worden gemaakt voor uitstapjes (...) kortom, men doorleeft die heerlijke oogenblikken, welke vaak aan groote levensgebeurtenissen voorafgaan [afb.II.1].¹

[II.1] Vertrek van de Dempo uit Nederlands-Indië, z.j. Uit: Claassen, 1982, p. 4. Bron: R.L.; Verz. Kon. Nedlloyd, Rotterdam

Zo luidt een passage uit het Voorwoord van het *Handboek voor de verlofganger/repatriant*, uitgegeven door Stoomvaartmaatschappij Nederland. Aan elke passagier werd dit belangwekkende boek uitgereikt. Het stond niet alleen vol met tips voor de voorbereidingen van de reis maar gaf ook wenken over bezienswaardigheden in de aanloophavens. Ook ontbrak de wijsheid niet dat het afscheid in de haven weliswaar pijnlijk is, maar dat een spannende toekomst wacht.² Men werd goed geïnformeerd over de leefregels aan boord, zoals het dragen van avondkleding bij het diner in de eerste klasse.³ 'De Tien geboden voor den Passagier' waren ook van belang: "Klaag en mopper niet aan boord, het heeft een slechten invloed op uw medepassagiers, doet u zelf ook geen goed en maakt den indruk, dat ge thuis

verwend zijt!"⁴ Tenslotte besloeg een niet onaanzienlijk deel van het boek het hoofdstuk 'Belastingen in het Moederland'[II.2].

[II.2] *Melodietje dat aan boord van de mailschepen door een jongos op een xylofoon werd gespeeld om de maaltijden aan te kondigen.*
Uit: Claassen, 1982, p. 9. Bron onbekend

Het Moederland was ver weg, heel ver. De zeereis per mailboot duurde aanvankelijk minstens zeven weken, tenminste na de opening van het Suezkanaal in 1869. Vòòr die tijd moest men er nog 10.000 km bij optellen om om Kaap de Goede Hoop heen te varen, waar het enorm kon stormen met als gevolg hevige zeeziekte onder de passagiers. Ook werd vòòr 1869 de verbinding tussen Nederland en Indië uitsluitend door zeilschepen onderhouden, wat betekende dat de bootreis wel honderdtwintig dagen kon duren. Misschien verheugde men zich op een opwindende, avontuurlijke overtocht, maar de werkelijkheid was anders. Men moest alle dagen met onbekenden doorbrengen in benauwde ruimten of op de enkele schaduwplekken aan dek.⁵ Overigens was de reis door het in 1869 geopende Suezkanaal de eerste jaren nog verre van ideaal, daar de verbinding nog veel te wensen overliet en de hitte op de Rode Zee nauwelijks om te harden was.⁶

Men ging dus niet vaak met verlof. Ambtenaren en militairen hadden na zes jaar dienst recht op een verlofperiode van acht maanden. Van dit recht kon men drie maal gebruik maken. Ieder jaar dat men langer in dienst was, kwam daar een maand verlof bij tot een maximum van een jaar. Met verlof gaan was niet goedkoop. Men kreeg een verlofstraktement, waarvan het bedrag echter een stuk lager lag dan het salaris wat men in Indië verdiende. Alleen al de kosten van het verblijf in een pension, inclusief schoonmaak en maaltijden slokten bijna het gehele traktement op. Daarom moest men vaak zijn spaarpot aanspreken, want men kon zich weinig extra's veroorloven als men niet jaren lang geld opzij had gezet. Had men dat niet, dan werd zelfs aangeraden maar in Indië te blijven.⁷

Naast de verblijfskosten, waren er, voor degenen die het zich konden permitteren, de onkosten voor hun meegenomen bedienden. Kon men die zich niet veroorloven, dan nam men in Holland of een "hele meid" (intern meisje) of een dagmeisje. Omdat men een stoet bedienden in Indië gewend was, was het leven zonder personeel tijdens het verlof eigenlijk geen optie. De aanschaf van een stofzuiger om kosten van bedienden uit te sparen als men van aanpakken wist, suggereert Ed. van Ghert in zijn artikel 'Het leven in Holland' dat in 1927 verscheen in *Orgaan der N.I. Officiersvereeniging*, jrg. 12, nr 5. "Een vertrek is in tien

minuten grondig van alle ongerechtigheden gezuiverd."⁸ Uitgaven voor kleding, geschikt voor het Europese klimaat, liepen ook op. Vaak bleek "... het colbertje, waarin de reis naar Indië jaren te voren werd aangevangen en dat zuinig in de kamferkist werd bewaard, niet berekend te zijn op het toegenomen lichaamsgewicht."⁹ Op zich was dat geen probleem want er waren genoeg kleermakers die Europese kleding op maat konden maken.¹⁰ Of die kleding overigens volgens de laatste Europese mode was, valt te betwijfelen, want verlofgangers herkenden elkaar aan hun in Indië vervaardigde kledij, die nu eenmaal nooit helemaal in het Haagse modebeeld paste.¹¹ Kocht men kleding na terugkeer in Europa, dan kwam dat rond 1927 zeker op vijfhonderd gulden per volwassene voor een goede basisuitrusting. "Een dame zal natuurlijk nog veel meer nodig hebben, doch hier is slechts de vraag: laat de portemonnaie van haar heer gemaal zulks toe?"¹² Het was ook gebruikelijk veel inkopen te doen tijdens de verlofperiode. 'Musts' waren het winkelen in de Bijenkorf, voor het glas- en zilverwerk naar Focke & Meltzer en kerstkransen bij Krul, kortom duurzame en luxe artikelen, waar men in Indië minder keuze in had.¹³ Overigens waren de verlofstractementen weliswaar niet hoog, zij waren toch aantrekkelijk door de pensioenen die er bij hoorden. Met minder dienstjaren dan in Nederland, had men een inkomen waarmee men niet onder behoefde te doen voor nog actief in dienst zijnde Hollandse leeftijdgenoten, omdat men namelijk al op vijf en veertigjarige leeftijd met pensioen ging en later met vijftig. Let wel: deze regelingen golden slechts voor overheidsdienaren. In het bedrijfsleven lagen de salarissen vaak hoger, maar was er niets geregeld voor pensioenen.

Met verlof gaan of met pensioen gaan kwam wat voorbereidingen betreft min of meer op het zelfde neer. Omdat men, indien met verlof, voor minstens acht maanden het land verliet, maakte men het woonhuis, dat vaak een huurhuis was, leeg. Dan werd er een openbare vendutie (verkoop) gehouden om de huisraad te verkopen. Vervolgens moest men zich buigen over het kledingvraagstuk wat een tijdrovende bezigheid was. De passage moest tijdig worden geboekt. Uit maandcijfers van het Statistisch Bureau van de gemeente Den Haag, daterend uit het interbellum, blijkt dat de verlofganger zowel als de repatriant het liefst in de zomer aankwam in Europa.¹⁴ Natuurlijk had dat te maken met het begin van het nieuwe schooljaar in september, maar ook kwam men niet graag in het winterseizoen aan in het koude Holland. Overigens blijkt uit het *Handboek voor verlofgangers en repatrieerenden*, uitgegeven door de Stoomvaartmaatschappij Nederland, dat de maanden maart, april, mei en augustus als vertrekdatum ook tot het drukke seizoen behoorden. Men had keuze uit twee stoomvaartmaatschappijen, de in 1870 opgerichte N.V. Stoomvaartmaatschappij Nederland en

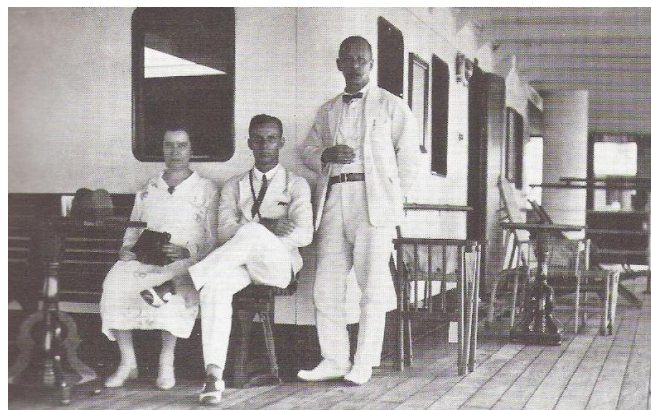
de in 1883 opgerichte N.V. Rotterdamsche Lloyd [II.3]. Beide hadden het alleenrecht op het vervoer van in Indië werkzame ambtenaren, die evenals militairen vrij konden reizen.¹⁵

[II.3] *Advertentie in De Indische Verlofganger*, 1933. Uit: Claassen, 1982, p. 9. Bron onbekend

De ene week vertrok de Maatschappij Nederland naar Amsterdam, de andere week vertrok de Rotterdamsche Lloyd naar Rotterdam. Het grootste gedeelte van de passagiers ging echter van boord in Marseille of Genua om verder te reizen per boottrein. Sinds 1926 liet de Maatschappij Nederland de 'Nederland Express' rijden van Genua naar Den Haag. Sinds 1927 vervoerde de 'Rotterdam Lloyd Rapide' de passagiers van Marseille via Parijs naar Rotterdam. De boottrein bekortte de reis aanzienlijk, bovendien kon men op deze manier de toch altijd beduchte Golf van Biskaje vermijden.¹⁶ Als men geen eigen baboe uit Indië meenam, dan werd aanbevolen om speciaal voor de bootreis bij de Gemeentelijke Arbeidsbeurs in een naburige grote plaats een bediende in te huren die met de term 'zeebaboe' werd aangeduid. Bij de bootmaatschappij kon men inlichtingen inwinnen over de baboe, in het geval zij de reis al eerder had gemaakt.¹⁷ Had men geen bedienden bij zich op de bootreis, dan waren er voor de kinderen van de 1e en 2e klasse passagiers toch nog altijd de linnenjuffrouwen van de stoomvaartmaatschappij die fungeerden als oppas tijdens de maaltijden.¹⁸ Als een familie overigens drie of meer kinderen had, mocht één bediende gratis mee aan boord.

[II.4] *Verlofgangers aan boord van de Sibajak*, 1928, rechts staat een krossi malas. Uit: Claassen, 1982, p. 9. Bron onbekend

Iets heel anders wat ook gratis mee mocht, was één 'krossi malas' per persoon, oftewel een opklapbare dekstoel, waardoor men de kosten van de huur van een dergelijke stoel kon uitsparen [II.4].

De 'zeebaboe' kon men na afloop van de bootreis tijdens het verlof in dienst houden. Het *Handboek voor Verlofgangers* gaf dan overigens wel de raad om "... in Holland zijnde, te zorgen dat uwe baboe zoo min mogelijk omgang heeft met haar rasgenooten."¹⁹ Kon men

haar niet in dienst houden, of wilde de baboe niet blijven, dan zou zij proberen zich zo snel mogelijk te laten inhuren door een naar Indië terugkerende familie.

[II.5] *Kokkies en baboes, kleding hakend in 'Persinggahan', z.j. Uit: Claassen, 1982, p. 19. Bron onbekend.*

Als die mogelijkheid niet bestond, dan kon zij zich wenden tot het Tehuis en Adviesbureau voor Nederlands-Indische

bedienden 'Persinggahan', gelegen aan de van Boetzelaerlaan 2 in Den Haag [II.5].

'Zeebaboes' werden door deze instelling na aankomst van de mailboot per taxi opgehaald gehaald en bij vertrek weer naar de haven gebracht. 'Persinggahan' (Maleis voor aanlegplaats, tijdelijk verblijf), met subsidie van het ministerie van Koloniën opgericht in 1919 door de Koninklijke Vereniging 'Oost en West', was een uiterst zinvol initiatief. In de jaren twintig verbleven er op jaarbasis meer dan honderd bedienden gedurende gemiddeld drie weken.²⁰

Dit Tehuis is ook wel genoemd "... het baboearium (...)", waarvan de inwoners "(...) als het ware een voorpost van de miljoenen bruine broeders vormen die ons daarginds in het verre land wachten."²¹ Als de, meestal vrouwelijke, bedienden werkeloos waren, verbleven zij in het Tehuis tegen een laag tarief. Had een Nederlandse familie hen daar ondergebracht, dan waren de kosten twee gulden. Waren zij buiten hun schuld ontslagen en in slechte omstandigheden beland, bijvoorbeeld tijdens de crisistijd in de jaren dertig, dan kon de baboe bij het departement van Koloniën terecht om de kosten van de terugreis naar Indië vergoed te krijgen.²² Behalve als tijdelijke verblijfplaats had 'Persinggahan' ook een sociale functie.

Het Indische personeel in Den Haag kwam er regelmatig bijeen waarbij de 'Lebaran-vieringen' ter gelegenheid van het einde van de Islamitische vastenmaand een hoogtepunt vormden [II.6].²³

[II.6] Viering van de Lebaran Poewasa in 'Persinggahan', 18 januari 1934. Uit: Claassen, 1982, p. 19. Bron: *Oost en West*, 1934

Ook bemiddelde de instelling bij het vinden van werk, niet alleen als 'zeebaboe' maar ook in Den Haag. Bediende bij een gefortuneerde Indische familie of keukenhulp of kokki in een Indisch restaurant waren de meest voorkomende banen.²⁴ Ook bij conflicten tussen werkgever en bediende werd bemiddeld. Eerder genoemd citaat uit het *Handboek voor Verlofgangers* over het isoleren van de bedienden in Holland zegt natuurlijk genoeg over de denkwijze van sommige werkgevers aangaande hun personeel. Uit jaarverslagen van het Tehuis blijkt, dat er inderdaad regelmatig sprake was van conflicten. Sommige bedienden ontvluchtten letterlijk hun werkgever. In Indië waren zij in dienst genomen voor het verzorgen van kinderen, maar in Nederland moesten zij allerhande huishoudelijke klussen opknappen, wat niet volgens afspraak was. Ongetwijfeld werden zij soms uitgebuit. Een zekere A. Mühlenfeld schrijft in zijn artikel 'Het lot der in Nederland verblijvende Inlandsche bedienden', in maart 1916 verschenen in *Koloniale studiën*, dat de omstandigheden van de Indonesische bedienden in Nederland zelfs vergeleken werden met die van Middeleeuwse lijfeigenen.²⁵ Na dertig jaar werd 'Persinggahan' op 27 oktober 1948 gesloten. Niet alleen waren er andere particuliere tehuizen gekomen, ook hadden de slechte betrekkingen tussen Nederland en Indonesië na de oorlog tot gevolg dat er nog maar weinig Indonesiërs naar Nederland kwamen.²⁶

II.2

Verblijf in Holland

Zowel de verlofganger als de repatriant moesten een tijdelijke verblijfplaats vinden. Sommige kozen daarvoor Zuid-Europa, waarschijnlijk vanwege het klimaat. Ook viel de keuze soms op Brussel omdat het leven daar goedkoper en mondainer was.²⁷ De meeste kozen voor Holland, waar meerdere steden om verschillende redenen populair waren. Verspreid in

de literatuur zijn diverse aspecten te vinden die de keuze bepaalden.²⁸ Het voornaamste aspect voor de te maken keuze was de nabijheid van familie en kennissen. Daarnaast speelde het gezonde klimaat een belangrijke rol want Indiëgangers waren allergisch voor malaria en besmettelijke ziekten. Op het zand wonen was een 'must', het drassige veen was uit den boze. Bossen en groene omgeving was men in Indië gewend, wat echter niet wil zeggen dat de Scheveningse Bosjes een reden waren om in Den Haag te gaan wonen omdat, zoals een journalist uit de jaren twintig schrijft, "... het oerwoud altijd een groote aantrekkingskracht op tropenbewoners heeft uitgeoefend".²⁹ Het was ook goed mogelijk dat men terugging naar de plaats waar men een tropische opleiding had gevolgd alvorens naar Indië te vertrekken. Zo bestond in Leiden, Delft en Utrecht de opleiding tot Indoloog, die toekomstige Nederlandse bestuursambtenaren in Nederlands-Indië volgden. Ook aan het Sweelinckplein in Den Haag was een Indische Bestuursacademie. In Deventer en Wageningen bestond de Koloniale opleiding voor bosbouw. In Nijmegen, waar sinds 1890 de reserve-eenheid van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger was ondergebracht, bevond zich sinds 1909 de Koloniale Kazerne, waar jongens en mannen hun militaire opleiding kregen. Volgens de regels van het KNIL mochten militairen alleen ongehuwd naar Indië gaan, dus keerden zij meestal terug, -vaak dus naar Nijmegen-, in aanwezigheid van een al dan niet wettige Indonesische vrouw en kinderen, omdat zij in Indië gingen samenleven met een 'njai', een huishoudster [II.7].³⁰ Soms wordt de 'njai' wel 'Moeder der alle Indische mensen' genoemd.³¹ Ook in Den Helder, Breda en Kampen bestond een militair opleidingsinstituut.

[II.7] Een 'njai', z.j. Uit: Nieuwenhuys, 1982, p. 86. Bron: particulier bezit

Verspreid in de literatuur worden ook als verblijfsplaats voor de verlofganger of de repatriant genoemd Amsterdam en Rotterdam als grote steden en Apeldoorn, Arnhem, omgeving Zeist en het Gooi vanwege de groene omgeving, wat een belangrijke factor was voor de Indischgast. Maar de populairste vestigingsplaats was in vele opzichten Den Haag.

Hier en daar worden in de literatuur aantallen van personen genoemd uit de koloniën die zich vestigden in Den Haag, maar die lijken niet erg betrouwbaar en spreken elkaar tegen. Er is sprake van een aantal van twaalfduizend verlofgangers en gepensioneerden in 1930, allen in Indië geboren. Dat was ongeveer een derde van de Indischgasten die op dat moment in heel Nederland verbleven.³² Een juist aantal lijkt 223.058 personen die zich tussen 1919-1939 vestigden in Nederland, waarvan 77.311 in Den Haag.³³ In 1934 meldt beroemd kroniekschrijver Van Hoytema, zelf een oud-Indiëganger, dat Hollanders die in Indië plannen maken voor terugkeer naar het moederland in negen van de tien gevallen naar Den Haag gaan. ... onweerstaanbaar, als door een groote magneet, wordt de Indische verlofganger en hij, die met pensioen of met zijn op het droge gebrachte schaapjes Indië verlaat, door Den Haag aangetrokken (...) Wat is toch de geheime charme van deze stad, (...) dat altijd weer de terugkeerenden uit Indië boeit en vasthoudt? (...) Zoals de magneet om zich heen een magnetisch veld in het leven roept, (...) zoo is er in Den Haag als 't ware een Indisch veld, een Indische sfeer (...) Als van een fijn Oostersch parfum is heel Den Haag van deze Indischen geest doortrokken (...) Elke Indischman zoekt den Indisch man (...) In Centraal, Riche, de Kroon of Bagatelle klonteren de vrienden van vroeger tezamen tot Indische groepen en zelfs in de Bijenkorf en dergelijke zaken is men altijd zeker bekenden te ontmoeten, die men sinds Indië niet meer gezien heeft.³⁴

[II.8] W.N.Rose, rijksbouwmeester. *Ministerie van Koloniën*, Plein, Den Haag, 1860. Voorzijde. Z.j. Uit: Claassen, 1982, p. 13. Bezit Gemeente Archief Den Haag.

Van Hoytema wijdt de drang om naar Den Haag te gaan dus vooral aan het aspect 'sobats' (kennissen), maar er zijn natuurlijk andere, belangrijkere aspecten.

Uitgangspunt voor alles moet zijn geweest de aanwezigheid van het Ministerie van Koloniën aan het Plein [II.8]. Alle maatschappijen met als werkterrein Indië, hadden hun hoofdkantoor in Den Haag gevestigd vanwege de noodzakelijke contacten met dat Ministerie.³⁵ Ook voor de oud-Indiëgangers was dat een gemak, omdat men daar formaliteiten bij aankomst en vertrek te regelen had.

[II.9] Jan Lavies. *Reclamebriefkaart Restaurant Waroong Djawa*, z.j. Uit: Van Doorn, 2002, p. 60. Bron onbekend.

Dat daarnaast de gezonde en mooie omgeving, zee en duin, zandgrond dus, de nabijheid van het spoor (sinds 1843 het Hollands Spoor en sinds 1870 het Staatsspoor), de lage belastingen, goede huisvestingsmogelijkheden en het steeds meer op (oud)-Indiëgers gerichte serviceapparaat een rol speelden, staat buiten kijf. De middenstand richtte zich vanzelfsprekend op de Indische consument, een belangrijke grote doelgroep, waardoor Indische restaurants, waar men ook rijsttafel kon afhalen, winkels met tropische uitrustingen etcetera als paddenstoelen uit de grond schoten **[II.9]**. De Bijenkorf en Gerzon speelden met hun speciale afdeling voor tropenuitrustingen allemaal in op de Indiëganger **[II.10]**. Reclames werden dan ook vaak op de Indiëganger gericht.³⁶

[II.10] *Warenhuis De Bijenkorf, afdeling tropenuitrustingen*. z.j. Uit: Van Doorn, 2002, p. 48. Bron onbekend

En dan was er de betaalbaarheid van een grote stad als Den Haag. Zoals eerder gezegd, moest de verlofganger zien rond te komen van zijn verlofstractement, bovendien wilde hij liefst nog iets van zijn spaarcentjes overhouden voor de terugreis. Als men niet in een kleine stad of buiten wilde wonen, kon men moeilijk goedkoper terecht dan in Den Haag, een stad die ook nog het meeste bood.³⁷

De aanwezigheid van veel verlofgangers en oud-Indiëgangers in Den Haag leidde tot het oprichten van verenigingen die belangen voor hen behartigden op veler gebied. Hoewel hun werkterrein heel Nederland betrof, richtten zij zich toch voornamelijk op Den Haag, waar ook het hoofdkantoor gevestigd was. De 'Vereeniging van Indische verlofgangers en (sinds 1939) Gerepatrieerden', werd in 1919 in het Zuidhollands Koffiehuis op de Dagelijkse Groenmarkt opgericht, nadat veel verlofgangers tijdens de Eerste Wereldoorlog met problemen op financieel gebied waren geconfronteerd, zoals een ongewenst door de oorlog verlengd verlof, verlofstraktementen die niet werden aangepast aan de enorme prijsstijgingen etcetera.³⁸ Later, in de crisisjaren, zou de vereniging ook optreden als intermediair toen bezuinigingen op verlofstraktementen en pensioenen dreigden. Helaas werden die uiteindelijk

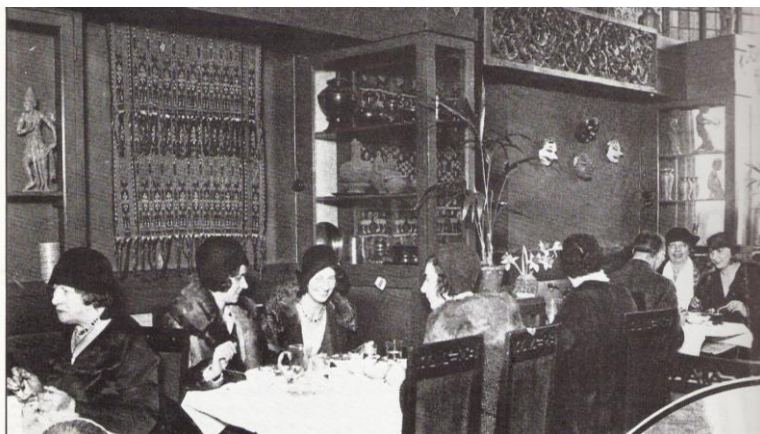

toch doorgevoerd. De Vereeniging van Indische verlofgangers was bij iedereen bekend door het *Handboek voor Verlofgangers*, niet te verwarren met het Handboek met bijna dezelfde naam, uitgegeven door de Stoomvaartmaatschappij Nederland. Het Verenigingshandboek werd jaarlijks uitgegeven en aan alle ambtenaren en particulieren vóór vertrek naar Nederland toegezonden [II.11].

[II.11] *Exemplaar van het Handboek voor Verlofgangers*, 1934, voorkant.
Uit: Claassen, 1982, p. 1. Bron onbekend

Had men het niet ontvangen, dan waren exemplaren beschikbaar op de boot. Hierin vond men voor een verblijf in Europa de benodigde informatie over huisvesting, opslag van bagage, verlofstraktement, belastingregelingen voor zichzelf en eventueel meegekomen bedienden en ook de openingstijden van de winkels en badinrichtingen. Zelfs de waarschuwing om niet direct de deur open te doen als er gebeld werd, ontbrak niet.³⁹ Het orgaan van de vereniging, een weekblad genaamd *De Indische Verlofganger*, werd door beroeps- en belangenverenigingen als mededelingenblad gebruikt. Ook stonden er talrijke advertenties in van de middenstand, gericht op het behoeft patroon van de verlofganger. Tevens werden passagierslijsten van de mailboten geplaatst, zodat men kon zien of er bekenden bij waren. In 1934 werd "Indisch leven in de residentie" een vaste rubriek in het weekblad met juweeltjes van sfeertekeningen van de hand van journalist Melis Stoke.⁴⁰

Ouder en breder georiënteerd was de Koninklijke Vereeniging 'Oost en West'. Aanleiding tot de oprichting in 1899 zou de Koloniale Tentoonstelling zijn, die in 1898 in Amsterdam was gehouden en veel belangstelling voor de Oost had opgewekt.⁴¹ Een andere aanleiding zou de in 1898 gehouden Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid zijn. Het initiatiefcomité van de tentoonstelling had namelijk besloten behalve aan de arbeid van de vrouw in Nederland ook aandacht te besteden aan Oost- en West-Indië, omdat men daar nog zo weinig bekend mee was. Men maakte vervolgens op de tentoonstelling niet alleen kennis met het 'inheemse' Oost-Indië, maar ook, in mindere mate, met Indisch Den Haag.⁴² Geertruida van Zuylen-Tromp, die zelf in Indië had gewoond, speelde een belangrijke rol bij de presentatie van Indië op de vrouwententoonstelling en werd daardoor medeoprichter van de Vereeniging 'Oost en West' in 1899 en tevens eerste voorzitter, wat in die tijd zeer bijzonder was voor een vereniging met actieve mannelijke leden.⁴³ De doelstelling van de Vereniging, breder dan die van de Vereeniging van Indische verlofgangers, hield niet alleen in de bevordering van belangen van (oud)-Indiëgangers zowel in Nederland als in Indië.⁴⁴ In 1903 werd ook de autochtone bevolking van de koloniën er bij betrokken.⁴⁵ Er bestond namelijk een belangrijk streven om de relatie tussen Nederland en haar koloniën in Oost- en West-Indië te versterken.⁴⁶ Dit streven kwam duidelijk tot uiting in de verschillende instellingen die door de Vereniging in het leven werden geroepen, zoals het eerder beschreven Tehuis voor Indische bedienden 'Persinggahan', voorts een Tehuis voor Indische Studenten. Ook was al bij de oprichting van de Vereniging in 1899 een commissie in het leven geroepen ter bevordering van de Nederlands-Indische nijverheid, kunstnijverheid en huisvlijt.⁴⁷

[II.12] *Restaurant Boeatan*, Heulstraat, interieur, z.j. Uit: Claassen, 1982, p. 26. Bron: *'s Gravenhage in beeld* (1931)

[II.13] *Winkel Boetan*, Heulstraat, prentbriefkaart, z.j.
Uit: Captain, 2005, p. 210

Daartoe werd vier jaar later, in 1903, de maatschappij 'Boeatan' opgericht die kunstnijverheidsproducten uit de Oost tentoonstelde en verkocht in haar

galerie/winkel op de hoek van de Heulstraat en de Kneuterdijk, waaraan ook een tearoom/restaurant, het huidige Garoeda, verbonden was waar men Indisch kon eten **[II.12, II.13]**.⁴⁸

Voor de badgasten was er een vestiging in Scheveningen aan de Gevers Deynootweg. Men hoopte door verkoop van de producten de aandacht te vergroten voor de bewoners van de koloniën om zo uiteindelijk een "...betere geestelijke ontwikkeling" van Oost- en West-Indië te bewerkstelligen, "...niet alleen van blanken en kleurlingen, maar ook van den inboorling zelf".⁴⁹ 'Boeatan' slaagde er in de belangstelling voor haar producten te vergroten, waarbij met name mooi batikwerk gewild bleek.⁵⁰ De Vereniging 'Oost en West' had een huisorgaan, *Het Koloniaal Weekblad*, vanaf 1934 door het leven gaand als maandblad *Oost en West*.

Den Haag was ook aantrekkelijk door onderwijs gericht op kinderen teruggekeerd uit Indië, in de vorm van een Indische lagere school, opgericht in 1932, en een, later niet succesvol gebleken, Indische Hogere Burgerschool(1934).

[II.14] *Koloniale school voor meisjes en vrouwen*, Westeinde. z.j. Uit: Claassen, 1982, p. 27. Uit Algemeen Rijksarchief, Den Haag

Een niet onbelangrijke onderwijsinstelling was 'De Koloniale School voor Meisjes en Vrouwen' aan het Westeinde 46, opgericht in 1921 door een jonge controleursvrouw die zelf in de binnenlanden van Sumatra ervaren had wat de problemen konden zijn voor een

Europese vrouw in de koloniën [II.14]. Zij kreeg bij de oprichting zelfs steun van belangrijke personen als A.W.F. Idenburg, oud-Gouverneur-generaal van Nederlands Indië, en Jhr. H. Loudon, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij. De drie maanden durende cursus startte drie maal per half jaar. Allereerst was er de 'moedercursus', waarin "... de levenstaak der vrouw in de tropen, waar die in het moederschap is gelegen (...)", uiteen werd gezet.⁵¹ Dan waren er lessen in huishoudelijke ziekenverpleging en ziekenvoeding, het bereiden van de Hollandse en Indische keuken en de beginselen van huishoudkunde en Indische huishouding. Ook leerde men naaien en werd men voorgelicht over de tropenuitrusting en uitzet voor Indië. Tenslotte ontbraken ook lessen in de Maleise taal en Nederlands-Indische land- en volkenkunde niet. De opleiding was een groot succes en bleef, weliswaar op het laatst onder een andere naam, bestaan tot de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949.

Voor de militairen speelde de nabijheid van het Ministerie van Oorlog aan het Plein natuurlijk een grote rol in de keuze voor Den Haag als tijdelijke of eindverblijfplaats. Tussen het KNIL en Den Haag had door de aanwezigheid van dit ministerie altijd een goede band bestaan. Tegenover het ministerie bevond zich de Littéraire Sociëteit de Witte, waar de KNIL-officieren, die het tijdelijk zonder sociëteit Concordia op het Waterplein in Batavia moesten stellen, heel wat van hun tijd doorbrachten. De sociëteit kende zelfs een lidmaatschap van drie maanden voor verlofgangers.⁵²

Al met al was Den Haag de Indische stad bij uitstek. Bijnamen als de "kampong van Indië" of de "voorstad van Indië" waren gebruikelijk in de volksmond.⁵³ Burgemeester De Monchy van Den Haag (1945-1946) geeft in zijn boek *Twee Ambtsketens* uit 1952 een soortgelijk beeld, sprekend van Den Haag als "Holland's naar Indië gekeerde venster", waar (oud)-Indischgasten inclusief de Indische baboes een zeer belangrijke rol vervullen.⁵⁴

Den Haag had zelf ook veel voordeel van de toestroom van Indische verlofgangers en gepensioneerden. Van Hoytema, Haags kroniekschrijver bij uitstek, meende dat de families uit Indië niet alleen karakterbepalend waren voor de stad maar ook de economie gunstig beïnvloedden. "We kunnen veilig zeggen dat Den Haag het Indische gedeelte van de burgerij niet kan missen. Den Haag zou Den Haag niet meer zijn."⁵⁵

II.3 Impressies over 'Vertrekken of blijven' in de Indische literatuur

Hoofdstuk II begint met het Voorwoord van het *Handboek voor de Verlofganger*, waarin het vertrek naar Europa een hoogtepunt wordt genoemd van een verblijf in Indië. Er is veel Indische literatuur geschreven over dromen over Europa en over Holland. Natuurlijk is er ook de andere kant van de medaille: als men in Holland was, voelde men zich soms niet meer thuis en begon het verlangen naar Indië.⁵⁶ De schrijver Rob Nieuwenhuys schreef als oud-Indiëganger in 1959 over dit thema een boek met de treffende titel *Tussen twee Vaderlanden*.⁵⁷ Ook waren er Indiëgangers die opzagen tegen een vertrek naar het onbekend geworden Europa. Hierbij enkele impressies uit de Indische literatuur over 'Vertrekken of blijven'. Dit keer niet van de al zo vaak geciteerde schrijvers Couperus of Daum, maar van wat minder voor de hand liggende schrijvers.

Iemand die opziet tegen een verblijf in het voor haar en haar moeder niet vertrouwde en vreemd geworden Europa, is de hoofdpersoon Louise in *Het lied en de Waarheid*. Door de gevaarlijke dreiging van Hitler in 1939 en een mogelijke oorlog, wil het geheel Indisch geworden gezin van Louise graag verenigd worden met haar familie in Europa. Zij vertrekt dus met de boot vanuit Indië naar Europa, met tegenzin.

Nee, in Europa en Holland bestonden geen geesten. Geen goede en geen kwade. Mijn moeder trok haar neus minachtend op, alsof het onfatsoenlijk was dat een land geen geesten had. Zij wist zeker dat in Holland geen geesten waren, niet in dat vlakke koude land waar lieden huisden met een hard, nuchter hoofd. Geesten kregen geen voedsel van zulke mensen en geen onderdak. Nooit.⁵⁸

Louise raakt onderweg, eenmaal voorbij het Suezkanaal, langzaam de bijna fysieke band met Indië kwijt:

Alles wat ik had gekend, werd gaandeweg haast onmerkbaar dunner en minder. Tenslotte was het weg, zonder een spoor te hebben nagelaten (...) Warmte en tropengeuren had ik vanzelfsprekend meegedragen, alsof zij extra zintuigen van mij waren. Alsof ik voorzien was van een zachte, warme laag op mijn huid (...) Het was niet zo dat ik (...) ogenblikkelijk merkte dat ik mijn speciale zintuigen kwijt was (...). Pas toen ik me op een bepaald moment wilde terugtrekken in mijn warme omhulsel, (...) merkte ik dat ik niets meer had om me in terug te trekken, dat ik van mijn huid was ontdaan. Ik (...) keek om me heen om te zien waar al dat vel was gebleven, hadden ze het wel aan één stuk gelaten, had iemand het over zijn schouder ergens aan boord neergegooid?

Ik rende zoekend rond in onze hut (...) Iets wat vanzelfsprekend was, iets waarvan je dacht dat het bij jou hoorde en onvervreemdbaar was, bleek toch te kunnen verdwijnen. De warmte was weg (...) Het omhulsel, de warmte, de koestering, de geuren, het verdween allemaal (...).⁵⁹

Louise vindt Europa raar:

Wij vonden Europa vreemd. De kilte en de wind, de zon die als een maan scheen, de dikke witte mensen en de dunne grijze bomen, wij geloofden onze ogen niet (...)grijze en bruine huizen (...) allemaal van steen, nergens bomen met bladeren, het kon niet bestaan.⁶⁰

Bas Veth (1860-1922), een totaal onbekend schrijver in Indië totdat zijn boek *Het leven in Nederlandsch-Indië* in 1900 uitkomt, laat een heel ander geluid horen. Hij is criticus van de Europese samenleving in Indië en wordt door journalist/schrijver Willem Walraven in een bijdrage aan het Indische tijdschrift *Kritiek en Opbouw* van 29 maart 1941 "de grootste, beruchtste kankeraar, die ooit over Indië heeft geschreven" genoemd.⁶¹ De opdracht in het boek van Veth, een gezegde van Dante, spreekt boekdelen: "Lasciate ogni speranza, voi ch' entrate" (Laat alle hoop varen, gij, die hier binnentreedt [in Nederlands-Indië]).⁶²

Het slot van zijn boek luidt:

Met smart denk ik aan de verloren Indische jaren van mijn leven. Ik heb mij in Indië beneden de dertig jaar oud gevoeld, zonder een ideaal, als iemand, die heeft afgehandeld met het leven. Altijd een verder zinken in de Indische poel. Ik was omringd door Indisch-mensen, Indische hitte, Indisch vuil, Indische kampong-luchtjes.

Maar het wilde gebeuren, dat ik weg kon (...) en ik jubelde het uit: "uw eeuwig groen kan mij niet boeien" (...) Weinige dagen later stond ik (...) op de Dam (...) de Indische tyfus was geleden (...) Ik was mijzelf weer. Ik had mijzelf weergevonden (...) Ik wilde een afrekening met dat leven in Nederlands-Indië, radikaal, om er nooit meer op terug te komen.⁶³

Dan is er schrijver/journalist Willem Walraven (1887-1943), die ambivalent is, het 'Tussen twee Vaderlanden'-gevoel heeft. Aan de ene kant schrijft hij:

Over het weer en de kilte klaagde hij. Enfin, ik spreek er hier zooveel, die allemaal hetzelfde zeggen. Maar waar ze allemaal wel over te spreken zijn (...) is over de rust in het huiselijk leven in de Hollandsche gezinnen en de veilige beslotenheid van de Hollandsche huiskamer en de natuurlijkheid en vanzelfsprekendheid van het leven in 't algemeen, het leven in je eigen land, dat leven, dat wij missen en nooit meer zullen terugwinnen. Want wees er maar zeker van, dat ik misschien nog wel eens naar Holland komt, maar je houdt me er niet vast. Het verlangen naar het Oosten laat je niet los en hoe langer je hier bent, hoe zekerder je daar van wordt.⁶⁴

Hij laat ook een tegengeluid horen:

Maar er is waarheid in de ruwe grap die zegt, dat Indië 'snert' is, n.l. groen en heet! Om dan nog maar niet te spreken over de mensen!(...) Misschien valt er iets te zeggen voor een ambtenaarsbestaan, met pensioen op omstreeks 50-jarigen leeftijd, soms vroeger. Maar dan heb je ook je beste jaren hier doorgebracht en je komt in Europa terug, geheel en al vervreemd, en zonder bezigheden, en rillerig van de kou, waar je niet meer tegen kunt, en als je geen geestelijke weerstand hebt (...), dan wordt het een brommerige ouderdom.⁶⁵

De in Indië geboren bekende Nederlandse actrice Caro van Eyk (1915-1979) keerde terug naar Holland wat haar rauw op haar dak viel. Zij vatte haar eerste indrukken van Nederland op latere leeftijd samen. Het is weliswaar geen literatuur, maar wel beeldend:

[In 1920] toen ik vijf jaar was, gingen mijn ouders met verlof naar Holland. Met wat een verbazingwekkende nieuwigheden en verrassingen werden we daar geconfronteerd. Wat ons kinderen allereerst unaniem opviel was:

a. het rotklimaat, b: de rotsmaak aan de rotvruchten en c: de rotmanieren van de Hollandse kindertjes en de volwassenen (ze aten een reep zelf op, zonder die, zoals in Indië, al was het door twintig, met anderen te delen!⁶⁶

Om te eindigen met een positieve impressie van Holland, eveneens geen literatuur, maar toch beeldend, volgt hierbij een brieffragment van Ida Voorwijck, Den Haag, 20 augustus 1934: Het is een belevenis om weer een Hollandse lente mee te maken, de bomen op het Lange Voorhout langzaam groen te zien worden, het plezier mee te maken dat het opbergen van de warme zware winterkleding je kan geven (...) Je ziet ik word er lyrisch van.⁶⁷

NOTEN HOOFDSTUK II

¹ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 5. Volledige citaat:

"Een gebeurtenis in de Indische samenleving, die in den loop der jaren slechts weinig van haar beteekenis heeft verloren en voor velen een glanspunt vormt in de lange reeks van herinneringen, die zij van een min of meer langdurig verblijf onder de tropenzon bewaren, is het vertrek naar Europa, hetzij voor goed, hetzij voor het doorbrengen van het verlof.

Alvorens echter de zin van het "An neuen Ufern lockt ein neuer Tag" tot werkelijkheid is geworden, wachten den verlofganger verschillende afdoeningen, welke onmiddellijk uit het afscheid nemen van Indië voortvloeien. Het allereerst toch behoort het passage-vraagstuk tot een goede oplossing te worden gebracht. Daarnaast is het een vendutie en de beslommingen aan de afrekening daarvan verbonden, welke de aandacht der vertrekkenden in beslag nemen, om niet te spreken van het arrangeeren van de noodige afscheidsdiners, het eventueel in dienst nemen van een zeebaboe, enz., enz.

Eerst als deze min of meer prozaïsche gebeurtenissen de revue gepasseerd zijn, is het, dat men zich recht "senang" gaat voelen en zich aan allerlei schoone toekomstdroomen overgeeft. Het weerzien van ouders, kinderen en andere dierbaren, die in het Moederland zijn achtergebleven, teekent zich in steeds lokkender beelden voor den geest af. Allerlei plannetjes worden gemaakt voor uitstapjes (...) kortom, men doorleeft die heerlijke oogenblikken, welke vaak aan groote levensgebeurtenissen voorafgaan."

² Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 50. Volledige citaat:

"Een tip voor het afscheid: 'Wie Uwer kent ze niet, de tooneelen, die zich steeds weer te Tandjong Priok (... afspelen, als een "Van Oldenbarnevelt"(...) de reis naar het Vaderland aanvaardt? Die tooneeltjes in de salons, waar de champagne bruist (...) Dan (...)altijd plotseling weer (...) het oogenblik, dat er een trilling van nervositeit door de aanwezigen jaagt, als voor de eerste maal de fluit in dreunende uitknalling het moment van scheiden aangeeft. Inderdaad! wel moge het dikwijls heeten: *Partir cést mourir un peu* (...) Gelukkig komt er spoedig een tijd, dat (...) de passagiers (...) kunnen zeggen: "A quoi bon? Tout est fini (...) Vivons!"

³ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 24

⁴ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 48, 51

⁵ Haasse, 1992, p. 55-56. Volledige citaat:

"de zeereis (...) was in werkelijkheid stomvervelend geweest (...) dagen had hij in de beperkte ruimten (...) moeten doorbrengen met mensen van wie hij zich nu niet kon voorstellen dat hij ze ooit vrijwillig tot gezelschap gekozen zou hebbe (...) Soms was het dagenlang windstil, dan dreven zij maar wat; het pek smolt in de naden, de reizigers hokten bezweet, naar lucht snakkend, bijeen in de schaarse schaduwplekken aan dek; binnen in het schip was het helemaal niet om uit te houden."

⁶ Haasse, 1992, p. 52, 99

⁷ Van Doorn, 2002, p. 58

⁸ Van Doorn, 2002, p. 53, 56, 57

⁹ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 24

¹⁰ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 24

¹¹ Captain, 2005, p. 139

¹² Van Doorn, 2002, p. 57-58

¹³ Cottaar, 1998, p. 93

¹⁴ Van Doorn, 2002, p. 53

¹⁵ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 15, 16

¹⁶ Claassen, 1982, p. 9

¹⁷ Cottaar, 1998, p. 72, 75

¹⁸ Stoomvaartmaatschappij Nederland, 1931, p. 42

¹⁹ Cottaar, 1998, p. 75

²⁰ Van Doorn, 2002, p. 63

²¹ Melis Stoke, 1933, p. 469

²² Claassen, 1982, p. 19

²³ Cottaar, 1998, p. 75

²⁴ Claassen, 1982, p. 19

²⁵ Cottaar, 1982, p. 73

²⁶ Cottaar, 1998, p. 75

²⁷ Hooghoff, 2000, p. 21

²⁸ keuzeaspecten: familie en kennissen, gezond klimaat, wonen op het zand, bossen en groene omgeving, vestiging van tropische opleidingsinstituten, nabijheid van het Ministerie van Koloniën, nabijheid van het

Ministerie van Oorlog, nabijheid van hoofdkantoren van werkgevers (o.a.de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, de Nederlandse Heide Maatschappij, de Kon. Ned. Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Ned-Indie, de Bataviasche Petroleum Maatschappij, de Nederlandse Koloniale Petroleum Maatschappij, de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij), nabijheid van hoofdkantoren van cultuurondernemingen, werkzaam in Nederlands Indië (in 1934 een 50 in getal), Indische 'sobats' (kennissen), nabijheid van het spoor, serviceapparaat gericht op Indisch-gasten, nabijheid van de kazerne, betaalbaarheid

²⁹ Claassen, 1982, p. 13

³⁰ Hooghoff, 2000, p. 11

³¹ Nieuwenhuys, 1982, p. 86

³² Cottaar, 1998, p. 91

³³ Van Doorn, 2002, p. 41

³⁴ Van Deventer, 1934, p. 340-342. Volledige citaat:

"Zij laten alle plaatsen in Europa de revue passeeren, (...) de heele wereld staat voor hen open (...) onweerstaanbaar, als door een groote magneet, wordt de Indische verlofganger en hij, die met pensioen of met zijn op het droge gebrachte schaapjes Indië verlaat, door Den Haag aangetrokken (...) Wat is toch de geheime charme van deze stad, dat "ick en weet niet wat", dat altijd weer de terugkeerenden uit Indië boeit en vasthoudt? (...) Zoals de magneet om zich heen een magnetisch veld in het leven roept, (...) zoo is er in Den Haag als 't ware een Indisch veld, een Indische sfeer (...) Als van een fijn Oostersch parfum is heel Den Haag van deze Indischen geest doortrokken (...) De Indische kolonie in Den Haag vormt als het ware een stad in de stad (...) Elke Indischman zoekt den Indisch man (...) In Centraal, Riche, de Kroon of Bagatelle klonteren de vrienden van vroeger tezamen tot Indische groepen en zelfs in de Bijenkorf en dergelijke zaken is men altijd zeker bekenden te ontmoeten, die men sinds Indië niet meer gezien heeft."

³⁵ Van Doorn, 2002, p. 39

³⁶ Claassen, 1982, p. 25. Volledige citaat reclame van de firma M.A.J. Linneweever aan het Westeinde 32a: "In Holland wandelt U meer dan in Indië. Bestelt daarom direct na aankomst een paar goede schoenen bij ons."

³⁷ Van Deventer, 1934, p. 349

³⁸ Van Doorn, 2002, p. 61

³⁹ Claassen, 1982, p. 31

⁴⁰ Claassen, 1982, p. 31

⁴¹ Van Doorn, 2002, p. 62

⁴² Captain, 2005, p. 207

⁴³ Groot, 2007, p. 74, 278

⁴⁴ Van Doorn, 2002, p. 62

⁴⁵ Claassen, 1982, p. 31

⁴⁶ Van Doorn, 2002, p. 62

⁴⁷ Claassen, 1982, p. 33

⁴⁸ Van Doorn, 2002, p. 63

⁴⁹ Claassen, 1982, p. 33

⁵⁰ Groot, 2007, p. 283

⁵¹ Claassen, 1982, p. 27

⁵² Versteeg, 1983, p. 31

⁵³ Van Doorn, 2002, p. 40

⁵⁴ Van Doorn, 2002, p. 40. Volledige citaat De Monchy:

"Voor den ambtenaar, den militair, den planter, den handelsman uit Indië is Den Haag het einddoel van zijn leven, gelijk het de pleisterplaats van zijn verloven was (...) van den volbloed Neederlander af, wien men het toch door zekere vermoedheid in de oogen kan aanzien, dat hij zijn leven onder de tropenzon heeft doorgebracht, in alle schakeeringen van blank naar bruin tot de baboes of de inlandsche bedienden der Waroong Djawa's toe, zij (de Hagenaar geworden groep (oud)-Indischgasten) drukt mede wel heel duidelijk haar stempel op Den Haag, Holland's naar Indië gekeerde venster."

⁵⁵ Van Deventer, 1934, p. 351. Volledige citaat Van Hoytema:

"Maar het is ook de ideaal woonstad, waarvan de bevolking ieder jaar met een tienduizendtal toeneemt, omdat men zich hier behagelijk voelt, omdat zij die zonder betrekking of bepaalde positie bestaan kunnen, steeds weer hun keuze op Den Haag bepalen. En van die toevloeiing vormen de families uit Indië een zeer groot contingent. Zij zoeken Den Haag omdat Den Haag hen tot zich trekt maar zij werken er tevens toe mee deze stad tot bloei te

brenge, zij geve voor een niet gering deel het karakter aan de stad. We kunnen veilig zeggen dat Den Haag het Indische gedeelte van de burgerij niet kan missen. Den Haag zou Den Haag niet meer zijn."

⁵⁶ Nieuwenhuys, 1972, p. 382. Volledige citaat:

"Zoals in Indië Europa altijd achter de horizon had gelegen, zo bleek in Europa Indië altijd in de verte aanwezig te zijn, soms overspoeld door het heden, maar telkens weer opduikend in droom en dagdroom".

⁵⁷ Nieuwenhuys, 1972, p. 552. Volledige citaat:

" (...) soms lijkt het me of ik twee aangezichten heb. Het ene kijkt hier in Holland rond en heeft hier zijn interessen en belangen, het andere kijkt nog altijd naar het land dat achter de horizon verdween. Ik weet niet goed waar ik sta en ik weet daardoor niet goed wie ik ben."

⁵⁸ Ruebsamen, 1997, p. 176

⁵⁹ Ruebsamen, 1997, p. 189

⁶⁰ Ruebsamen, 1997, p. 221

⁶¹ Veth, 1977, p. 9

⁶² Veth, 1977, p. 16

⁶³ Veth, 1977, p. 171-172

⁶⁴ Walraven, 1966, p. 159

⁶⁵ Walraven, 1966, p. 294

⁶⁶ Wagemans, 2005, p. 9

⁶⁷ Claassen, 1982, p. 34

III

VERBLIJFPLAATS DEN HAAG

III.1

Soorten van onderdak

De verlofganger had verschillende mogelijkheden van onderdak tijdens zijn verlof. Voor de repatriant gold hetzelfde, maar zijn onderdak was dan tijdelijk alvorens een keuze te maken voor een vaste woonplek. Ten eerste kon men bij vrienden of kennissen zijn intrek nemen. Ten tweede kon men in een hotel of pension logeren. Tenslotte bestond de mogelijkheid woonruimte te huren, in principe gemeubileerd. Als men personeel had meegenomen of in Den Haag had ingehuurd waar ter plekke geen plaats voor was, dan was 'Persinggahan', het al genoemde Tehuis voor Nederlands-Indische Bedienden, de aangewezen plaats voor hen om te overnachten. Men probeerde het onderdak zoveel mogelijk al vanuit Indië te regelen. Het weekblad *De Indische Verlofganger* bood een keur aan advertenties betreffende te huren woonruimte [afb.III.1, III. 2].

[III.1, III.2] *Advertenties uit De Indische Verlofganger, 1934. Uit: Claassen, 1982, p. 15. Bron onbekend*

Als men nog geen plek had gereserveerd, dan logeerde men meestal eerst in een hotel. Voor de meeste verlofgangers was dat een zeer tijdelijk verblijf vanwege de relatief hoge logieskosten. Maar gefortuneerde Indiëgangers gaven vaak juist de voorkeur aan een hotel. Zo was er een aantal gerenommeerde hotels in Den Haag waar deze groep met al hun bedienden het hele verlof doorbracht op uiterst luxueuze wijze. Noemenswaardig is

allereerst het nog altijd bestaande, beroemde Hotel des Indes aan het Lange Voorhout. De naam veronderstelt een Indische herkomst, dat is echter niet juist. De eerste eigenaar van Des Indes, oorspronkelijk in 1860 als woonhuis gebouwd en fungerend als hotel van 1880-1895, probeerde gefortuneerde Indische verlofgangers te trekken, niet alleen met deze naam, maar ook met het stadswapen van Batavia (een opstaand zwaard met lauwerkrans, in 1620 door Jan Pieterszoon Coen officieel als stadswapen aangenomen), dat hij aanbracht boven de ingang van het hotel evenals in de timpaan [III.3].¹ Het is hem inderdaad lange tijd gelukt de rijke Indische clientèle te huisvesten, het hotel werd echter ook al snel bekend onder de Europese elite.

[III.3] *Stadswapen van Batavia.*
www.kotabetawi.blogspot.com.

Een zeer markant hotel, dat helaas al rond 1900 moest sluiten en dus alleen nog maar bekend is uit verhalen of de literatuur, is Hotel Beau Séjour, in 1882 gebouwd door exploitatiemaatschappij Duinweide in de Archipelbuurt aan het eind van het hoge deel van de Bankastraat, hoek Kerkhoflaan.² In die tijd was dat gedeelte van de Bankastraat nog onbebouwd zoals de naam van dat gebied 'Duinweide' al aangeeft. Zelfs de bebouwing van het dichtbij gelegen Bankaplein was van latere datum dan het hotel. Het gebouw met grote tuinen en enorme open serre was zijn tijd vooruit met gemakken als telefoon, telegraaf, een kegelbaan en, belangrijkste attractie, een belvédère, een uitkijktoren. Om het uitzicht over de stad vrij te houden, bestond er een gemeentelijk voorschrift ten aanzien van de rooilijn van de nieuwe bebouwing aan de 'Hoge' Bankastraat, namelijk dat de gevels moesten aansluiten op de achterzijde van Beau Séjour. Dit resulteerde in een nog steeds bestaande onnatuurlijk verspringende gevelrij aan de straatkant.³ Aan de andere zijde kon men over het nog onbebouwde duingebied 'Duinweide' tot Scheveningen uitkijken, als men tenminste de acht en negentig treden van de uitkijktoren wenste te beklimmen, want de aanvankelijk geplande 'ascenceur' achtte men uiteindelijk toch te gevaarlijk en te kostbaar. De directie had grote verwachtingen van de uitkijktoren, ervan uitgaand dat de ingenieuze constructie van de trap, eigenlijk twee trappen als kurkentrekkers in elkaar draaiend, een unicum was, niet alleen in Nederland maar zelfs in Europa. De locatie was zeker uniek. Op tekeningen en foto's lijkt het hotel een waar speelparadijs [III.4].

[III.4] *Hotel Beau Séjour*, Bankastraet. Eind negentiende eeuw. Uit: Janson, 1977, p. 108. Bron onbekend

Het werd druk bezocht door Indiëgangers, voor wie de Archipelbuurt vòòr de eeuwwisseling toch al de meest populaire buurt in Den Haag was. Toch zou het hotel het niet redden, het moest rond 1900 worden gesloten. De ligging was te excentrisch en slecht bereikbaar voor het openbaar vervoer. Eigenlijk hield de bewoonde wereld in Den Haag in die tijd op bij het lager gelegen Bankaplein, eindstation van de paardentram. Vanaf die plek moesten de gasten door het mulle zand of de modder omhoog lopen naar Beau Séjour.⁴

Een derde hotel dat niet onvermeld mag blijven is Hotel Duinoord, rond 1900 gebouwd op het Sweelinckplein in stadsdeel Duinoord. Direct na de opening in 1910 gaf degene die de markiezen geleverd had voor het hotel, opdracht tot het maken van een foto als reclame voor zijn bedrijf [III.5]. Dit hotel/pension, dat adverteerde als zijnde “het centrum der gegoede Indische families”, was in zijn hoogtijdagen zo beroemd dat men jaren tevoren kamers moest reserveren.⁵ Het was “... in de ganse onmetelijke Archipel bij iedere verlofganger of repatriant nog beter bekend dan de inhoud van zijn portefeuille!”⁶ Overigens was Duinoord ook een blijvend onderkomen voor gepensioneerde oud-Indiëgangers.⁷

[III.5] *Hotel Duinoord*, Sweelinckplein 13-14. 1900. Foto uit ca. 1910. Uit: de Koning Gans, 1999, p. 62.

Evenals Beau Séjour overleefde ook Hotel Duinoord uiteindelijk niet; het werd een kantoorpand. Wanneer het hotel ophield te bestaan, is niet geheel bekend, maar ongetwijfeld

zal het veel langer goed gedraaid hebben dan Beau Séjour, gezien de langdurige voor (oud)-Indischgasten populaire status van de wijk Duinoord. Het gebouw heeft eind jaren zestig op de nominatie gestaan om gesloopt te worden, maar werd gered door massaal publiek protest en staat tegenwoordig op de Rijksmonumentenlijst.⁸

Pensions waren geliefd bij (oud)-Indiëgangers, omdat geheel verzorgd worden, en dan ook nog op Indische wijze, aansprak. Tenslotte was men over het algemeen een stoet bedienden gewend in Indië, dus was zelf schoonmaken, kinderen verzorgen of afwassen uit den boze. De middenstand en de particulier, die in de pensionbusiness voor 85% vrouw was, wisten goed in te spelen op de behoefte tot algehele verzorging. Pensions verrezen als paddenstoelen uit de grond in alle bij Indiëgangers geliefde buurten en in uiteenlopende prijsklassen.⁹ Aantallen van pensions in Den Haag variëren enorm in de literatuur: in het weekblad *De Indische Verlofganger* uit 1933 en 1934 adverteerden niet minder dan tachtig pensions en in het 'Adresboek voor 's Gravenhage' uit 1934/35 staan er honderd vijf.¹⁰ Bij de volkstelling van 1930 daarentegen zouden er bijna achttienhonderd pensions zijn geregistreerd.¹¹ De maandprijzen varieerden van honderd veertig gulden tot driehonderd vijftig gulden per echtpaar. Dan moest men het trouwens over het algemeen wel stellen zonder badkamer, wat nog een luxeproduct was aan het begin van de eeuw. Was die luxe wel aanwezig, dan werd daar speciaal mee geadverteerd. Men moest dus éénmaal per week gebruik maken van een badhuis in de omgeving, wat niet ideaal was voor kinderen uit de tropen die gewend zijn om driemaal per dag te 'mandiën'.¹² Natuurlijk speelde de eventuele goede of Indische keuken ook een belangrijke rol bij het reclame maken. Had men bijvoorbeeld een ex-chef-kok van de Rotterdamsche Lloyd in dienst, dan was dat beslist een pré.¹³

Het verschijnsel 'pension' was komen overwaaien uit Engeland, waar het systeem van 'Boarding houses' bestond, dure pensions waar men langere tijd, met eigen personeel, kon vertoeven. Een zekere Geertruida Petronella Krulder-Vos had na kennismaking met dit systeem een grote keten pensions in Den Haag geopend, ondergebracht onder de 's-Gravenhaagsche Pensionmaatschappij. Eén van haar pensions huisde onder andere in landhuis Oud Clingendael. Met name in de eerste decennia van de twintigste eeuw bleken zij zeer lucratief wat tot gevolg had dat de oprichtster de bijnaam 'Goud-vosje' kreeg.¹⁴ Behalve deze Pensionmaatschappij worden weinig pensions met name genoemd in de literatuur. Wel komt Villa Saint-Antoine op Parkweg 12-14 in het rustige, chique Van Stolkpark ter sprake. Mr. Arnoldus Idzerda, aanvankelijk advocaat en procureur, huurde deze twee panden vanaf 1896 en bracht er een particulier Tehuis voor Zenuwlijders onder maar ging langzamerhand

over op gewone pensiongasten. Het pension was zo in trek bij Indischgasten vanwege zijn ligging vlakbij zee, bos en duin, dat de eigenaar in 1915 als uitbreiding Villa Frisia aan de van Stolkweg 13 erbij kocht.¹⁵ Een ander pension dat in trek was bij de zeer gegoede Indiëgangers was het zogenaamde Rijkelui's-Hofje, gelegen aan de Haagse Beek in het chique Willemspark. Het Rijkelui's-Hofje, een naam die door de buurtgenoten was gegeven, bestond uit vijf grote herenhuizen, rond 1860 in neo-classicistische stijl gebouwd door zakenman Cornelis Krulder Jr., echtgenoot van bovengenoemde Geertruida Krulder, met de bestemming om als tijdelijk verblijf voor welgestelden te dienen. In de loop van de twintigste eeuw werd dit 'Hofje' het nog steeds bestaande Hotel Ambassador [III.6].

[III.6] *Rijkelui's-Hofje*. Pension voor welgestelden, Zeestraat. Ca. 1860. Voorzijde. Foto auteur, 2009.

Overigens waren er ook speciale pensions voor kinderen, zoals het

kleuterpension 'De Knop' aan de Laan van Meerdervoort en de 'Inrichting voor Kinderen van Verlofgangers' aan de Jan van Nassaustraat. Een tehuis aan de Beukstraat adverteerde in *De Indische verlofganger* voor “kinderen uit den gegoeden stand, van Christelijk beginsel”.¹⁶

De keuze aan te huren gemeubileerde woonruimte was enorm. Maar het moest betaalbaar zijn en, belangrijker nog, betrouwbaar. Natuurlijk waren er lieden die graag profiteerden van de Indischgasten die niet meer bekend waren met 'het Haagse'.¹⁷ Zeker omdat men vaak al vanuit Indië wilde of moest boeken, was de bemiddeling van de Verenigingen 'Oost en West' of 'Indische Verlofgangers' dus essentieel, als men geen vrienden of familie had die zich er mee konden bemoeien. Woningbureau 'Leenvliet' wilde duidelijk een vertrouwenwekkende indruk maken door te adverteren met de naam van een oud-opzichter van de Staats Spoor- en Tramwegen in Nederlands-Indië als adviseur.

De prijzen voor gemeubileerde woonruimte liepen erg uiteen: een huisje met zes kamers in een favoriete buurt kostte acht en vijftig gulden per maand in 1934, maar een mooi huis met antieke betimmering en uitzicht kostte honderd acht en vijftig gulden, meer dan

anderhalf maal zoveel. Voor vrijgezellen die aan een kamer genoeg hadden, bestond de mogelijkheid deze te huren in het Haagsch Tehuis voor Ongehuwden (HTO) aan de Rijswijkseweg, dat 450 kamers telde en voorzien was van alle gemakken zoals een schrijfzaal, een biljartzaal en een eetzaal.¹⁸ Een echtpaar of gezin had keuze tussen hele huizen, parterrewoningen en etages. Van Hoytema spreekt zich duidelijk uit over de voorkeur die de Indiëganger zou hebben voor woonruimte met tuin, want in Indië was men altijd een huis met een tuin rondom gewend. Hij meent dat om die reden in Den Haag veel meer laagbouw met tuin werd gebouwd dan in andere grote steden.¹⁹ Alhoewel begrijpelijk, is deze uitgesproken voorkeur van Indiëgangers voor benedenwoningen elders in de wetenschappelijke of Indische literatuur niet direct terug te vinden. Er wordt in de Indische literatuur zelfs veel gesproken over 'etages'. Daarbij beschikte Den Haag weliswaar over veel laagbouw, maar niet iedereen kon zich een eengezinshuis permitteren. De meest voorkomende laagbouw naast een eengezinshuis was toch meestal een huis gesplitst in een parterrewoning en een bovenetage. Dat het grote percentage laagbouw in Den Haag geheel te danken is aan de voorkeur van de Indiëganger, is niet geheel juist. Den Haag, aantrekkelijke stad in vele opzichten, trok in het algemeen welvarende lieden aan, die zich een herenhuis konden permitteren.²⁰ Maar ook was in die tijd bouwen in Den Haag goedkoper dan in andere steden, waardoor velen een herenhuis konden bewonen, "het "heerenhuis", in alle soorten en grootten door Den Haagschen bouwondernemer gebouwd, bleef bereikbaar voor velen".²¹

III. 2 'Indische' buurten

Eigenlijk is 'Indische' buurten een verwarrende titel. Indische buurten vind je overal in Nederland. Er worden stadswijken mee bedoeld met straatnamen vernoemd naar eilanden van voormalig Nederlands-Indië. In vroeger tijden, met name tussen 1870-1910, gebeurde dat om de grootsheid van het koloniale rijk te benadrukken; later waren het willekeurig gekozen straatnamen. In Den Haag ligt het anders, omdat 'Indische' buurten daar een begrip zijn als de buurten die tussen plusminus 1860 en 1950 duidelijk favoriet waren bij de (oud)-Indischgasten. Het straatbeeld van deze buurten was zodanig bepaald door deze groep, dat men terecht van 'Indische' buurten kon spreken. Mevrouw met baboe in sarong en kebaya de kinderwagen voortduwend, kwam men dagelijks tegen in deze buurten, waar ook regelmatig de Maleise taal gehoord kon worden [III.7].²²

[III.7] *Staatbeeld in Indische buurt. 2° Schuytstraat 189, Duinoord. Foto uit 1921. Uit: de Koning Gans, 1999, p. 51.*

In chronologische volgorde waren de meest favoriete 'Indische' buurten het Willemspark (vanaf 1859), de Archipelbuurt (vanaf 1870), Duinoord (vanaf 1895) en het Statenkwartier (vanaf 1910). Andere 'Indische' buurten worden hier buiten beschouwing gelaten. Soms wordt verondersteld dat er een onderscheid is tussen buurten favoriet bij de verlofganger en bij de repatriant.²³ Uit een onderzoek gebaseerd op Haagse adresboeken daterend van 1920-1936 blijkt dat er echter geen noemenswaardig onderscheid is.²⁴

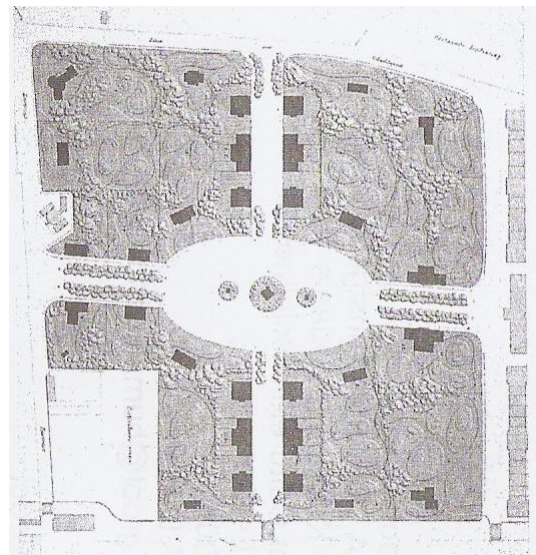
Waar de eventuele teruggekeerde (oud)-Indischgasten zich in Den Haag vòòr circa 1860 vestigden komt eigenlijk niet ter sprake in de literatuur. Dit verandert voor de tweede helft van de negentiende eeuw als er van een enorme bevolkingsgroei sprake is in de residentie; er worden getallen genoemd van 66.000 inwoners in 1850 en 210.000 in 1900. Deze groei was te danken aan onder andere de aantrekkelijkheid van de twee treinstations, het Hollands Spoor en het Staatsspoor, - het laatste in 1870 aangesloten op het Europese spoorwegnet -, de toename van nijverheid en handel en de populariteit van badplaats Scheveningen, die steeds meer kapitaalkrachtige toeristen trok wat werkgelegenheid opleverde. Door de toenemende economische bloei van Nederlands-Indië groeide bovendien het aantal overheidsambtenaren. Al met al werd uitbreiding van de stad buiten de grachtengordel noodzakelijk.²⁵ Voor de lagere sociale klasse werd gebouwd bij Station Hollands Spoor op grond die te drassig, en dus ongezond, werd bevonden door de gegoede hogere en middenklasse. Deze gaven de voorkeur aan de zandgronden ten noordwesten van de stad, waarop als eerste uitbreiding het zeer chique Willemspark werd gebouwd, de, chronologisch gezien, eerste 'Indische' buurt.

III.2.1 Willemspark

Het oorspronkelijke Willemspark, weideland door de Prins van Oranje aangekocht rond 1835 en door hem na zijn troonsbestijging in 1840 omgevormd tot een prachtige park in romantische Engelse landschapsstijl, behoorde bij de tuinen van het paleis aan de Kneuterdijk. Omdat Koning Willem III minder belangstelling had voor het koninklijke park dan zijn vader, verkocht hij het na diens dood in 1849 aan de gemeente Den Haag in 1855 voor 45.000 gulden onder voorwaarde dat mooie park zou blijven als het was.²⁶ Het gemeentebestuur wilde van het park een ruim opgezette villawijk voor welgestelden maken en mikte daarbij duidelijk op de gefortuneerde Indiëganger. In totaal zijn er vier ontwerpen geweest om het park te bebouwen; uiteindelijk werd in op 17 maart 1857 gekozen voor het plan van gemeenteonderarchitect W.C. van de Waeij-en Pieterszen, dat voorzag in de bouw van twintig herenhuizen en twintig villa's rondom een ovaalvormig plein, het huidige Plein 1813, in 1869 genoemd naar het daar opgerichte herdenkingsteken voor de bevrijding van de Franse overheersing in 1813 [III.8].²⁷

Janson vermeldt overigens de bouw van dertig villa's waarin het plan zou hebben voorzien, het verschil komt waarschijnlijk voort uit de verschillende interpretatie van de termen 'villa' en 'herenhuis'.²⁸

[III.8] W.C. van der Waeij- en Pieterszen, *plan van aanleg voor het Willemspark*, 1857. Horizontaal loopt de Sophialaan. De zwarte blokjes rechts zijn no. 10 en 12 boven, no. 9 beneden. Uit: Janson, 1977, p. 20. Bron onbekend.

Vanwege de aantrekkelijkheid van het Willemspark ging de verkoop van de grond zeer voorspoedig; het bouwplan werd dan ook snel uitgevoerd.²⁹ De koper van een bouwperceel, die zelf de keuze van de architect en aannemer mocht bepalen, diende de geveltekeningen binnen een half jaar ter goedkeuring aan de gemeente voor te leggen; binnen twee jaar na de goedkeuring diende het huis dan bewoonbaar te zijn. Als men nu de architectuur van de huizen bekijkt, is er sprake, ondanks verschillen in materiaalbehandeling en vormgeving, van een harmonisch geheel, waarschijnlijk te danken aan het feit dat maar een klein aantal architecten, Janson noemt er acht in getal, in het Willemspark gebouwd heeft in

eclectische of neo-classicistische stijl.³⁰ Overigens spreekt Rosenberg slechts van vijf architecten.³¹ Mogelijk kon men als koper wel enige invloed uitoefenen op de bouwstijl, maar golden er strenge richtlijnen vanuit de gemeente.

Inderdaad blijken de bewoners van het Willemspark vanaf de eerste aanleg in 1859 tot in de twintigste eeuw voor een groot deel een koloniale achtergrond gehad te hebben. Multatuli, bekend met het Willemspark omdat hij rond 1862 regelmatig logeerde op Sophialaan 9, het woonhuis van zijn broer en Indiëganger Jan Douwes Dekker, vergeleek in een brief uit 1966 aan Busken Huet, later redacteur van de *Java-bode* in Batavia, de zeventiende-eeuwse koopmanshuizen aan de Amsterdamse grachten, gebouwd voor lieden rijk geworden in de West-Indische Compagnie, met deze deftige buurt, gebouwd voor lieden, rijk geworden in de cultures van Nederlands-Indië.³² Aanvankelijk waren de bewoners ambtenaren van het Binnenlands Bestuur. Zij hadden een aanzienlijk salaris verdiend, dat in de residenties buiten Batavia nog vermeerderd was met de 'cultuurprocenten', premies voor het toezicht houden op de productie en levering van de cultuurgewassen. Omdat zij al na twintig jaar recht hadden op pensioen, konden zij zich op nog redelijk middelbare leeftijd met hun grote gezinnen vestigen in Den Haag. Willemspark was dan de uitgelezen buurt met haar grote villa's in een groene omgeving aan de rand van de stad. Daarbij bevond men zich daar weer 'onder elkaar', te midden van vrienden en bekenden uit Indië. Ook particulieren vestigden zich er, planters in de suiker of de tabak, die vòòr de afschaffing in 1870 geprofiteerd hadden van het cultuurstelsel.³³ Dit waren wat Multatuli noemde 'vrijarbeiders'. Eén van de eerste kopers van bouwgrond was Guillaume L. Baud, oud-minister van Koloniën en Indiëganger bij uitstek [**III.9**].

[**III.9**] G.L. Hoffmeister, *Guillaume L. Baud*. Ca. 1855. Litho. Uit: Hillenius, 1992. p. 8. Fotocollectie Hillenius.

Na een carrière in Indië als resident en directeur der 'Kultures', ging hij in 1845 na 23 jaar voor het eerst met verlof naar Nederland op 44-jarige leeftijd. Na een ministerschap bij Koloniën, een buitengewoon lidmaatschap van de Raad van State voor de behandeling van koloniale zaken en een koninklijk

commissariaat bij de Nederlandse Handels Maatschappij, weigerde hij tot twee maal toe een benoeming tot Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. In 1857 kocht hij twee percelen aan de Sophialaan 10 en 12, waarvan nummer 10 bestemd was voor een halfzus van zijn vrouw, die lid was van de familie Riesz, woonachtig in Indië [III.10].

[III.10] A. Roodenburg. *Woonhuis van Baud*, Sophialaan 12, ca. 1858, voorzijde. Links Sophialaan 10. Foto auteur, 2009.

G.L.

Baud koos als architect A.Roodenburg, bekend van bouwwerken in Den Haag in laat neoclassicistische stijl, zoals onder andere de stadsresidentie van baron van Brienen aan het Lange Voorhout, het latere Hotel des Indes. Aannemer werd Quirinus Wennekers die meerdere herenhuizen ontworpen heeft in het Willemspark in eclectische stijl.

Misschien geïnspireerd door zijn Indische verleden liet Baud aan de linkerkant van het huis op nummer tien een grote open serre bouwen [III.11] die echter al in 1859 met ramen werd afgesloten omdat men de Hollandse kou niet verdragen kon. Ook liet hij aan de vrij strakke, eenvoudig tonende voorgevel balkons aanbrengen op rijk versierde consoles.

[III.11] *Sophialaan*. Links no. 10 met serre, ca. 1862, litho naar C. Bos. Rechts no. 9. Uit: Hillenius, 1992, omslagfoto. Bron onbekend.

De Indische Baudfamilie zou met een enkele onderbreking tot 1903 in en om het Willemspark wonen, waar ook de Indische familie huisde van Louis Couperus, die in 1891 zou trouwen met

Elizabeth Baud, kleindochter van Guillaume L. Baud. In 1903 werd nummer Sophialaan 12 verkocht aan mevrouw J. van Hattum-van Alphen, eveneens oud-Indiëganger.

[III.12] W. Wennekers, *woonhuis van Jan Douwes Dekker*, Sophialaan 9, ca. 1859. Foto auteur, 2009.

Ook het overbuurhuis van Baud, Sophialaan 9, heeft heel wat Indische bewoners gekend **[III.12]**. De eerste bezitter, de al eerder genoemde Jan Douwes Dekker (1816-1864), eigenaar van tabaksplantages op Java en broer van Eduard (Multatuli), kocht in 1859 één perceel van de twee geplande herenhuizen onder één kap, van het andere werd gepensioneerde Oost-Indische ambtenaar J.R. Lange eigenaar. Wederom was de aannemer en in dit geval ook de architect Wennekers, die de bouwplannen op het moment van de aankoop al klaar had. De huizen zouden in eclectische stijl worden opgetrokken. Ook zou hij het buurhuis bouwen, een vrijstaande villa op Plein 1813 nummer 2, in opdracht van oud-resident in Nederlands-Indië H.C.Bekking, vriend van Jan Douwes Dekker **[III.13]**.

[III.13] W. Wennekers, *woonhuis van H.C. Bekking*, Plein 1813, no. 2, ca. 1860. Foto auteur, 2009.

Inmiddels kwam in de tabakshandel behoorlijk de klad, zodat Jan Douwes Dekker, die zijn plantages vanuit Nederland beheerde, financieel onder druk kwam te staan en zijn huis moest verkopen in 1862 **[III.14]**.

[III.14] *Jan Douwes Dekker*. Foto uit 1862 (De Larieter). Uit: Hillenius, 1994, p. 20.

Wederom was de koper een Indiëganger. Jonkheer Cornelis Reynst, oud-vicepresident van de Raad van Nederlands-Indië en waarnemend Gouverneur-generaal, had twee en veertig jaar van zijn leven doorgebracht in Indië. Ook hij was weer bekend met en op enigerlei wijze geparenteerd aan de Indische overbuurman Baud. Zijn in 1863 op de Mauritskade geboren kleinzoon was Louis Couperus. Reynst, tevens eigenaar van het herenhuis op Alexanderstraat 20, gelegen in het Willemspark en gebouwd door Wennekers, zou tot aan zijn dood in 1871 op Sophialaan 9 wonen. In 1873 kwam Sophialaan 9 in bezit van de van Java afkomstige suikerfabrikant R.Th.R.N. Lucassen. Tot aan het begin van de twintigste eeuw is er weinig of niets veranderd aan het pand. De loggia op de eerste etage aan de kant van Plein 1813 zou een verwijzing hebben kunnen zijn naar de gebruikelijke galerij/veranda van het negentiende-eeuwse Indische huis in Nederlands-Indië en daardoor een eventuele aanbouw uitgevoerd door één van de Indische bewoners. Maar deze is pas na 1905 toegevoegd door de toenmalige bewoner, de niet met Indië bekende marineofficier Crommelin.³⁴ In 1908 kwam het huis in bezit van weduwe Henriëtte Lucie Fransen van de Putte, die het interieur een schitterend decoratief aanzien gaf in Louis XV- en XVI-stijl met 'Indisch kapitaal' van haar vader over wie Multatuli schreef, een "... rijk geworden contractant en vrijarbeider (...) men zegt, dat-i drie miljoen wist te halen uit Javanenarbeid in elf jaren tijds; en al zij 't minder, toch is 't zeker, dat 't zeer veel is."³⁵

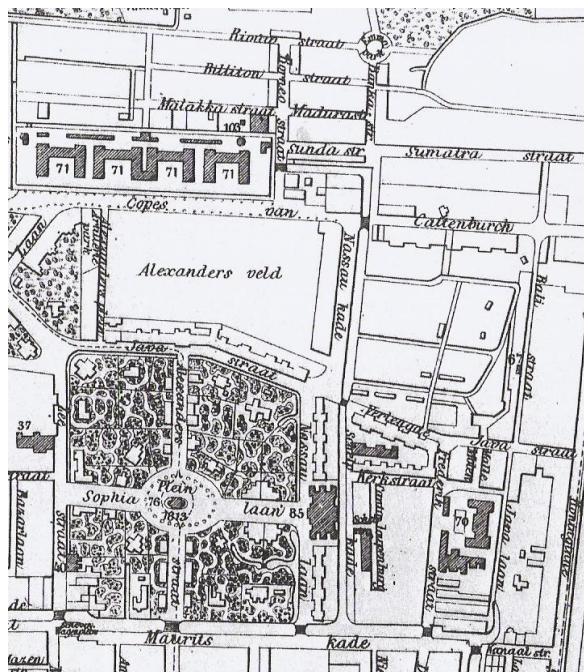
Het Willemspark is als woonwijk zeer lang geliefd geweest, niet alleen bij de rijke Indiëgangers maar bij de welvarende elite in het algemeen. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog ontstonden echter ook bij de welgestelden financiële problemen door het kelderen van belangrijke fondsen. Omdat hele families in één fonds plachten te beleggen, kregen ook zij het financieel zwaar te verduren. Deze situatie zette zich voort na de economische crisis van 1929.³⁶

Van Doorn is de enige die het Willemspark noemt in de chronologische rij van typisch 'Indische' buurten.³⁷ Het Willemspark komt als zodanig niet voor in de andere literatuur. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat deze stadswijk alleen voor de koloniale elite in aanmerking kwam en het Indische leven zich niet in het straatbeeld afspeelde, maar onzichtbaar binnen de hoge omheiningen.

III.2.2 De Archipelbuurt

In 1869 ging men verder uitbreiden op duingrond richting noordwesten, direct ten noorden van het Willemspark. In tegenstelling tot bij het Willemspark namen particuliere

bouwbedrijven het initiatief voor de nieuwe woonwijk. Zij zagen brood in de steeds groter wordende groep uit Indië terugkerende planters, bestuursambtenaren en militairen.

[III.15] Plattegrond Willemspark en Archipelbuurt, z.j. Uit: Janson, 1977, foto aan de binnenkant van de omslag.

Deze groep had over het algemeen aanzienlijk minder te besteden dan de nog kleine koloniale elite die het Willemspark bewoonde. De prijs

van de meeste huizen was dan ook voor een kleinere portemonnee bedoeld. Men besloot de straten in de woonwijk te vernoemen naar eilanden van het koloniale rijk, in dit geval niet zozeer om de grootsheid daarvan te benadrukken, maar eerder om, met een commercieel doel voor ogen, de Indiëgangers aan te trekken die in die tijd vaak al vanuit Indië huizen kochten of huurden via advertenties in de krant. Aangezien men nog niet bekend was met de nieuwe buurt, spraken de straatnamen dan toch in ieder geval al tot de verbeelding.³⁸ Overigens is deze buurt, oorspronkelijk Duinweide, maar ook wel Indische buurt genoemd en pas later en nu nog steeds Archipelbuurt, niet speciaal voor (oud)-Indiëgangers gebouwd, zoals wel wordt beweerd in de literatuur. Wel werd de buurt snel door hen in bezit genomen.³⁹ Dat gold zeker voor de militairen, voor wie de ligging van de buurt direct naast de Alexanderkazerne (op afb. III.15 aangeduid als 4x 71) met het enorme exercitieterrein, Alexanderveld genaamd, aantrekkelijk was [III.15].

De eerste straat met een Indische naam was de in 1861 tot Javastraat omgedoopte Laan van Schuddegeest, noordgrens van het Willemspark. Tussen 1861 en 1889 ontstond de nieuwe woonwijk met namen als Balistraat, Sumatrastraat, Bankastraat etcetera. De bouw

ervan verliep niet snel, omdat de bouwspeculanten pas aan de slag gingen als men verkocht of verhuurd had. Het centrale Bankaplein dateert pas van 1884. Er was een duidelijke hiërarchie in de straten, te herkennen aan de architectuur en de grootte en kwaliteit van de huizen.

[III.16] *Malakkastraat*. Foto uit ca. 1900. Uit: Captain, 2005, p. 45. Bron onbekend.

Malakkastraat en Celebesstraat waren voor de kleinere beurzen van de lagere officiers- en ambtenarenrangen; zij waren dan ook pal naast de Alexanderkazerne gelegen **[III.16]**. De Bankastraat, Soendastraat, Atjehstraat

en Madoerastraat waren voor de wat meer gegoede burgers. Dan kwamen de rijker versierde Riouwstraat en Delistraat evenals de meeste grote en mooie hoekhuizen voor de ruimere beurs **[III.17]**. Tenslotte waren voor de elite de Javastraat, het Nassaplein (rond 1883) en de Surinamestraat, waar de huizengevels nog uitbundiger versierd waren en vaak voorzien van een koetshuis en personeelsgebouwen **[III.18]**.

[III.17] *Riouwstraat*. Foto auteur, 2009.

[III.18] *Surinamestraat*. Foto auteur, 2009

Tussen de achtertuinen van deze huizen zijn nog steeds veel hofjeshuizen te vinden, die vroeger fungeerden als woninkjes voor het niet-interne personeel.

Het opvallende rangen- en standenverschil in de straten van de Archipelbuurt wordt beschouwd als een voortzetting van de starre samenleving die Hollanders, Indo's en Indonesiërs er in Indië op nahielden.⁴⁰ Afkomst en carrière speelden in de Indische samenleving in Den Haag een essentiële rol die bepaalde of je wel of niet in bepaalde wijken of straten kon wonen.

De Archipelbuurt kreeg heel wat eigentijdse kritiek. De bouwspeculanten hadden zo goedkoop en snel mogelijk willen bouwen, waardoor in de eenvoudigere straten het resultaat een vaak fantasieloze, eentonige gevelarchitectuur werd van slechte kwaliteit.⁴¹ Couperus kon met veel *dédain* over de goedkopere straten van de Archipelbuurt schrijven. De chique Surinamestraat daarentegen, meer van zijn niveau, kon hij zo met liefde bezingen, dat meteen het verschil duidelijk wordt. Daar was veel meer fantasie gebruikt in de vorm van torentjes, spitsdaken en balkons waardoor de gevellijn minder eentonig werd [III.19].⁴²

[III.19] *Surinamestraat*. Foto auteur, 2009.

De populariteit van de Archipelbuurt voor Indiëgangers heeft maar tot rond 1900 geduurd, een relatief korte periode. Want de stroom rijke Indiëgangers die aan het eind van de negentiende eeuw terugkeerde naar Holland met hun fortuin gemaakt in de cultures na de afschaffing van het Cultuurstelsel in 1870, vond de Archipelbuurt niet goed genoeg.⁴³ Zij vonden de huizen te klein en te goedkoop gebouwd. De Archipelbuurt heeft dus nooit kunnen profiteren van deze 'gouden' groep, die de voorkeur gaf aan jongere en veel monumentalere buurten die vanaf 1892 gebouwd werden. Resultaat was dat de Archipelbuurt vergrijsde en in verval kwam. De huizen die vrij kwamen, werden gesplitst om zodoende meer opbrengst te genereren. Zo ontstonden de dubbele woonruimtes met twee smalle

voordeuren, geschikt voor de minder draagkrachtigen. Gezien het succes van deze formule voor de huiseigenaar werden rond de eeuwwisseling op iedere nog vrije plek in de buurt gesplitste huizen gebouwd, tegenwoordig herkenbaar aan twee voordeuren die breder zijn dan die van de eerder provisorisch opgesplitste huizen.⁴⁴

III.2.3 Duinoord en Statenkwartier

De bevolkingsgroei van Den Haag in de tweede helft van de negentiende eeuw zette door in de jaren tachtig en negentig. De stad werd daarom in recordtempo uitgebreid op het veen rond het Hollands Spoor met veel winstbejag en weinig toezicht van de overheid, die nauwelijks greep had op de ongecoördineerde bouwdrift van de particuliere bouwmaatschappijen.

Voor een nieuwe woonwijk koos men rond 1890 voor 'het zand' ten zuiden van de Archipelbuurt. De Bock beweert dat de grote golf terugkerende Indischgasten uit die jaren wel degelijk invloed heeft gehad op die keuze voor duingronden die anders "een wat langer leven zouden zijn beschoren."⁴⁵ Ook Hofdorp beweert dat Duinoord voornamelijk voor Indiëgangers werd gebouwd; elders in de literatuur komt dat niet ter sprake.⁴⁶ Vooraanstaand Hagenaar Daniel Francois Scheurleer die genoeg had van de fantasieloze buurten met loodrechte straten, in alle haast zonder plan aangelegd door bouwspeculanten, diende in 1891 het zogenaamde 'Duinoordplan' in. Hierop was Duinoord te zien in de vorm van een amandel door ruime boulevards begrensd met centraal een ovaalvormig plein.⁴⁷ Hij kon tot deze zwierige, afwijkende vorm komen, omdat men voor stratenaanleg op het zand niet zoals bij de bouw op veen was aangewezen op het haaks verlopende patroon van veensloten.⁴⁸ Om tot een betere kwaliteit architectuur te komen, werd door Bouwmaatschappij Duinoord een prijsvraag onder architecten uitgeschreven voor het fraaiste huisgevelontwerp.

[III.20] Nicolaas Molenaar. *Woonhuis*, Banstraat 27, 1892. Foto auteur, 2009.

Winnaar werd Nicolaas Molenaar met zijn ontwerp voor de gevel van Banstraat 27, waarvoor hij een prijs ontving van fl. 2000,- [III.20]. Overigens was de eerste bewoner van dit pand ook weer een Indiëganger, de in 1866 te Pasoeroean op Oost-Java

geboren en in 1889 naar Nederland gekomen V.A. Abraas. In de gevelsteen op het balkon liet hij de naam 'Sri Wedari' beeldhouwen, Maleis voor 'tuin van de vorst'.⁴⁹

Dat deze originele en nieuwe opzet van ontwerpen van een wijk in veel opzichten aansloeg, blijkt uit de voorspoedige verkoop/verhuur van de eerste in neo-classicistische stijl opgetrokken panden die rond 1895 gereed waren. De monumentale, ruime, rijk geornamenteerde huizen imponeerden. Ook nu weer werden in Indië in kranten en bladen als *De Indische Verlofganger* de huizen, die gebouwd waren op zand, dus aantrekkelijk voor Indiëgangers, te koop aangeboden.⁵⁰

Evenals de Archipelbuurt kende Duinoord ook zijn rangen en standen. Voor de kleinere beurzen van de lagere ambtenaren waren er achter het Sweelinckplein, de woonplek voor de resident, in ruime mate gesplitste huizen in de eenvoudigere, rechttoe-rechtaan straten, zoals de Obrechtstraat. Deze straat en omgeving werd wel 'trassibuurt' genoemd, naar het Indonesische volksvoer 'trassi', het Maleise woord voor gemalen garnalen '...want dat 'volksvoer' kon men daar ruiken!'⁵¹

Door het succes van Duinoord werd in 1895 meteen al een 'Duinoord-twee'-plan uitgedacht; rond 1910 was de hele wijk vrijwel voltooid. Duinoord zou de derde 'Indische' buurt worden in chronologische volgorde en wel de "Indische" buurt bij uitstek met haar 'gouden periode' van 1895-1930.

N.V. TOKO BOGOR
SUEZKADE 122 b Filiaal :
hoek Laan v. Meerdervoort Den Haag **Fred.Hendriklaan250**
Telefoon 333427-390317 Telefoon 554727
Ruimste keuze Rijsttafel Ingrediënten
KOFFIE - THEE - OBATS
Uitzending volledige rijsttafel

[III.21] *Advertentie uit Het Handboek voor verlofganges*, 1934. Uit: Claassen, 1982, p. 25. Bron onbekend

Er waren talloze 'Indische' winkels, pensions, -niet te vergeten het beroemde Hotel Duinoord-, afhaaltoko's en eethuizen [III.21].⁵² Overigens nam Koningin Wilhelmina de moeite een bezoek te brengen aan de winkelbuurt in mei 1916 tijdens de winkelweek [III.22].

[III.22] *Bezoek van Koningin Wilhelmina*, Valeriusstraat 96, winkel in koloniale waren en delicatessen. Foto uit 1916. Uit: de Koning Gans, 1999, p. 74. Bron: Gemeente Archief Den Haag

Ook het 'eten van de kok' ontbrak niet. Bij feestelijke gelegenheden liet men 'eten van de kok' komen en wie te klein behuisd was om Indisch te koken met 'kipas en arang' (waaier en houtskool), liet regelmatig 'eten van de kok' thuis bezorgen.⁵³

Overigens woonden in Duinoord niet louter en alleen Indiëgangers, ook de gegoede burger die Indië nooit had gezien, kocht daar zijn huis.

De uitbreiding op duingrond ten noordwesten van de stad kreeg zijn vervolg en afronding door de aanleg van het, later alom geprezen, Statenkwartier, 'Indische' buurt nummer vier in chronologische volgorde. Ook hier is weer hiërarchie te vinden in het stratenplan, brede lanen en pleinen met monumentale huizen afgewisseld door zijstraten met eenvoudiger architectuur. Deze rond 1914 voltooide buurt, nog veel grootser, groener en ruimer in opzet dan Duinoord, kent weliswaar huizen van oudere datum in neo-classicistische en eclectische stijl, maar het aantal huizen van jongere datum in Art Nouveaustijl of Jugendstil is veel groter [III.23].⁵⁴

[III.23] 'Zandheuvel', links op de foto. Particulier woonhuis. Van Oldenbarneveldtlaan 74, zijaanzicht. Rechts 'Duin en berg', particulier woonhuis, Frederik Hendriklaan 2, vooraanzicht, beide ca. 1910. Foto auteur, 2009.

Ook al zijn door deze stijlen de huizengevels zeer afwisselend en levendig in tegenstelling tot de door Couperus vaak bekritiseerde Archipelbuurt, toch liet hij er zich zeer negatief over uit. Het Statenkwartier, waar hij zich diep ongelukkig voelde, was duidelijk niet de buurt voor hem.⁵⁵ Indischman Louis Couperus voelde zich het meest thuis in zijn 'Indische' buurt, het Nassauplein en de Surinamestraat.

Duinoord en het Statenkwartier zouden tot na de Tweede Wereldoorlog populair blijven als 'Indische' buurt, ook bij de Indische Nederlanders die zich genoodzaakt zagen te repatriëren na de soevereiniteitsoverdracht in 1949.

III.3 Impressies over 'Indische mensen in Den Haag' in de Indische literatuur

De (oud)-Indiëgangers die na jaren terug kwamen naar Den Haag voelden zich vaak niet meer thuis, waren vervreemd van het moederland en zochten elkaar op. Zij vormden een eigen Haags-Indische gemeenschap die vaak onderwerp is geweest van de Indische literatuur, met natuurlijk Couperus en Daum als belangrijkste schrijvers. In de meeste romans over dit onderwerp komen steeds weer dezelfde aspecten aan de orde die het leven bepaalden van deze gemeenschap: carrière, afkomst en heimwee. Als het om verschil in carrière gaat, om rangen en standen, dan spreekt het volgende fragment boekdelen:

Maar er was ook veel, wat haar hinderde op straat en haar bloed deed koken van verontwaardiging. Hoeveel Indische dames kruiste ze niet in die volle straten, evenals zij, wandelend om te zien, maar ook, niet gelijk zij, om gezien te worden! Zij zag er daaronder, (...) die gezegend door de fortuin, (...) door snelle bevordering van een vader of echtgenoot, in de gelegenheid waren zich prachtig te kleden en te rijden in equipages. En daarbij waren er, die deden alsof zij de eenvoudig geklede vrouw van de gepensioneerde kapitein (...) nooit te voren hadden gezien, anderen, die haar groetten uit de hoogte op een haast beledigende manier met een genadig knikje. Dan was mevrouw Roos (...) weer de kloeke vrouw van vroeger; ze richtte het hoofd op, glimlachte even en keek met haar grote zwarte ogen zo inlands minachtend, dat zij, wie het gold, zich haastten voorbij te komen.⁵⁶

Een ander citaat van dezelfde schrijver benadrukt afkomst en wederom het rangen- en standenverschil in de Indische samenleving. Na een avond in de opera in aanwezigheid van gepensioneerden, verlofgangers en 'een enkel particulier', rijden de rijke weduwe Louise van Velton en haar stiefdochter Hortense met hun rijtuig met gitzwarte jonge paarden naar huis: Hortense (...) geeuwde achter haar waaier en ook Louise had geweldig 't land. (...) het was bekend, dat zij prachtig woonden, schitterende equipages hielden (...) kortom, dat ze rijk waren, (...) en toch hielp 't niet! O, er kwamen hoogst fashionabele lieden in haar villa op 't Plein 1813, doch zij behoorden niet tot de stand, welke Louise er had wensen te zien. (...) Van Indische clubs wilde zij niets weten, en met oud-gasten liet zij zich zo weinig mogelijk in.⁵⁷

Heimwee naar Indië was er altijd en overal, al hielp het 'Indische' in Duinoord het gevoel te verzachten. Een passage uit *Liefde*, Indische damesroman uit 1905 van Jonkvrouw Anna de Savornin Lohman (p. 42-46) geeft hiervan een treffend beeld:

(...) een paar weken later was ze geïnstalleerd op Duinoord. (...) in de achter-af-straten (...) geneerden de mensen zich niet voor sarong-en-kabaai, waarin ze onbeschroomd aan de deur kwamen om melkboer en bakker te helpen. Sommigen ook liepen erin over naar elkanders-woning,

goiden elkaar, of hun baboes en kinderen, half-maleische-volzinnen toe, gemoedelijk, dwars heen over plein of straat (...) En de baboes reiden zich samen tot twee- en drietallen op één trottoir (...) Het was alles iets gemoedelijks, rustigs, vredigs, iets dat haar sprak van Indië, van de tropen, van haar vervlogen-geluk. (...) ze had die Indische maatschappij lief, lief om de verwantschap die ze ermee voelde, (...) om de goedkoope Chineesche en Japansche snuisterijen, die uit elke veranda of serre stereotype te voorschijn gluurden, als onomstootelijk uithangbord van de verwantschap der bewoners met Indië (...).⁵⁸

NOTEN HOOFDSTUK III

¹ www.kotabetawi.blogspot.com; Captain, 2005, p. 64-66

² Janson, 1977, p. 109

³ Rosenberg, 1988, p. 150

⁴ Janson, 1977, p. 110-111

⁵ Claassen, 1972, p. 16

⁶ De Bock, 1971, p. 9

⁷ De Bock, 1971, p. 23

⁸ De Bock, 1971, p. 23

⁹ Van Doorn, 2002, p. 56

¹⁰ Claassen, 1972, p. 16

¹¹ Van Doorn, 2002, p. 56

¹² Van Doorn, 2002, p. 56-57

¹³ Claassen, 1972, p. 16

¹⁴ Claassen, 1972, p. 16

¹⁵ Landheer-Roelants, 1999, p. 136-137

¹⁶ Claassen, 1972, p. 16-17

¹⁷ van Deventer, 1934, p. 348-349

¹⁸ Claassen, 1972, pp. 16, 17

¹⁹ Van Deventer, 1972, p. 348. Volledige citaat:

"Wie in Indië heeft gewoond, waar elk huis hoe klein ook, door een open ruimte omgeven is, waar men een groot deel van den dag buitenshuis leeft, en waar de kinderen op bloote voeten in den tuin spelen, die kan zich niet zoo dadelijk schikken in de Hollandsche gesloten leefwijze. Het is dikwijls om medelijden mee te hebben, als men ziet hoe een Indisch familie terecht is gekomen op een bovenhuis als vogels in een kooi. Zij zijn niet gewend aan de vier muren, aan de gesloten vensters, aan de trap die als een moeilijk te nemen hindernis ligt tusschen de veel te kleine woonruimte en de vrije natuur. Om deze reden past de beganegrondwoning zich beter aan bij de Indische leefwijze, en misschien is dit wel een van de oorzaken, dat juist in 's-Gravenhage de tegenzin tegen het meerverdiepingswoonblok het sterkst is. Van alle groote steden in Nederland heeft Den Haag het kleinste percentage hoogbouw en de nieuwe wijken kenmerken zich vooral door een uitgestrekte lage bebouwing, type tuinstad."

²⁰ Gemeentebestuur 's Gravenhage, 1927, p. 17

²¹ Gemeentebestuur 's Gravenhage, 1927, p. 13

²² Stoke, 1933, p. 469. Volledige citaat:

"De baboe behoort in het Haagsche stadsbeeld. Er zijn buurten van den Haag waar men zoo gewend is aan het passeren van baboes met en zonder kinderen dat men ze, indien ze plotseling mochten verdwijnen, bepaald missen zou. Er is geen stad ter wereld waarin de loopjongens van kruideniers en slaggers zoo gewend zijn geraakt aan de dagelijksche conversatie met Aziaten als den Haag."

²³ Van Deventer, 1934, p. 347

²⁴ Van Doorn, 2002, p. 49

²⁵ Captain, 2005, p. 26

²⁶ Hillenius, 1992, p. 7, 9. Volledige citaat:

"...dit zo verfraaide gedeelte der gemeente in stand blijve en althans door niets wordt ontsierd."

²⁷ Hillenius, 1994, p. 7

²⁸ Janson, 1977, p. 87

²⁹ Hillenius, 1994, p. 7-8

³⁰ Janson, 1977, p. 85-86

³¹ Rosenberg, 1988, p. 106

³² Hillenius, 1994, p. 7. Volledige citaat:

"De Keizersgracht en Heerengracht zijn aangelegd van het geld der 'edele' West-Indische Compagnie, zoals nu het Willemspark in Den Haag door Vrijarbeiders en Kultuurprocentmannen."

³³ Hillenius, 1994, p. 8-9

³⁴ Hillenius, 1992, pp.10, 16, 17, 19, 20, 22, 34, 42, 59

³⁵ Hillenius, 1994, p. 59

³⁶ Janson, 1977, p. 21

³⁷ Van Doorn, 2002, p. 46

³⁸ Captain, 2005, p. 26

³⁹ Van Doorn, 2002, p. 46

⁴⁰ Captain, 2005, p. 29

⁴¹ Captain, 2005, p. 27. Citaat van Johan Gram in 'Haagse Schetsen

⁴² Couperus, 1903, p. 159. Volledige citaat:

"De twee gevelrijen liepen weg met een gewilde grilligheid van schoorsteen, spitsjes van gegoten ijzer en puntdakjes van zink, windvlaggetjes van koper en balkonnetjes en erkers, alsof de architecten en aannemers eens artistiek hadden willen doen, en niet hadden willen trekken één lange, eentonige gevellijn."

⁴³ Captain, 2005, p. 26

⁴⁴ Janson, 1977, p. 21

⁴⁵ De Bock, 1971, pp. 18, 20

⁴⁶ Hofdorp, 1971, p. 13

⁴⁷ De Bock, 1971, pp. 20-21

⁴⁸ Hofdorp, 1971, p. 13

⁴⁹ De Bock, 1971, p. 26

⁵⁰ Hofdorp, 1971, p. 13. Volledige citaat:

"gebouwd op het zand, dus geen vrees voor chronische malaria!"

⁵¹ Hofdorp, 1971, p. 14. Volledige citaat:

"dat 'volksvoer' kon men daar ruiken".

⁵² De Bock, 1971, p. 12. Volledige citaat:

"Alleen een uitzonderlijk grote optimist zou daar een aardappelhandel willen beginnen daar de befaamde en tevens zo beruchte vaderlandse bloemkool- en spruitjesluchtjes er onbekend waren."

⁵³ De Bock, 1971, pp. 13-14, 28

⁵⁴ De Bock, 1971, p. 30

⁵⁵ Wagemans, 2005, p. 8. Volledig citaat:

"In godsnaam, dring mij niet de Stadhouderslaan met annexen op.[Ik heb er] vele verwanten, vrienden en kennissen wonen en kan die straten dus onmogelijk vermijden. Maar of ik ze doorwandel of door-tuf, ze maken een verbijsterende indruk op mij van eenvormigheid en eindeloosheid (...) Zo een Haags-Hollandse straat doet mij verpletterend aan en zo ik er moest wonen zou ik mij ongelukkig gaan voelen."

⁵⁶ Daum, 1980, p. 10

⁵⁷ Daum, 1980, pp. 16-17

⁵⁸ Captain, 2005, p. 138

IV GEFORTUNEERDE (OUD)-INDIEGANGERS

IV.1 Villaparken

Zeer gefortuneerde oud-Indiëgangers die in het laatste kwart van de negentiende eeuw definitief terugkeerden naar het Moederland en de stad Den Haag als standplaats kozen om van hun pensioen te genieten, streken zeker niet neer in buurten als Duinoord of het Statenkwartier. Met name de Indischgasten uit de cultures, die enorme fortuinen hadden verdiend na de afschaffing van het Cultuurstelsel in 1870, hadden wat betreft hun woonomgeving andere wensen, die meer in de richting gingen van landhuizen. Deze wensen waren te verwezenlijken in de zogenaamde villaparken, een nieuw uit Engeland overgewaaid fenomeen in Nederland. Door de opkomst van een welgestelde stedelijke hogere sociale klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw, waartoe ook de gefortuneerde oud-Indiëgangers behoorden, ontstond er behoefte aan deze villaparken. Deze sociale klasse, die soms sociaal, soms cultureel gebonden was aan de stad, wilde deze binnen bereik houden en dus niet buiten wonen.

Behalve het voldoen aan de behoefte om ruimer te wonen, speelden ook andere factoren een rol bij het ontstaan van villaparken. De enorme bevolkingstoename in de steden door de opleving van de economie had, ondanks stadsuitbreiding, een nijpend gebrek aan woonruimte tot gevolg. In de om die reden overbevolkte arbeiderswijken ontbraken riolen en sanitaire voorzieningen. Gevolg was dat deze wijken broeinesten werden van besmettelijke ziekten, die ook voor de beter gesitueerden een gevaar bleken. Wonen in de stad werd verre van ideaal.¹ Er ontstond waardering voor natuur en ongerept land met als gevolg een vlucht van welgestelden uit de stad naar gezondere woongebieden met frisse lucht van bos of zee en duin. Zo ontwikkelde zich het 'romantisch buiten wonen in de stad', wat rond 1870 misschien wel 'een gat in de markt' was in Den Haag, waar de huizen tot dan toe nog vrijwel uitsluitend naast elkaar, aan de straat gebouwd waren.² Wederom bleek in die tijd de aantrekkelijkheid van de stad Den Haag door haar ligging aan zee, de nabijheid van een badplaats, de lage belastingen en lage kosten van woningbouw op zand.³ Bekende welgestelde families uit Rotterdam hadden al in de jaren zestig het voortouw genomen om naar de frisse zeelucht te vluchten door een zomerverblijf te laten bouwen aan de Scheveningseweg. Deze eerste verbindingsweg tussen Den Haag en Scheveningen werd aangelegd in 1665, voor het gebruik ervan moest men tol betalen. Het huis van de tolgaarder bestaat nog steeds. Deze 'zeestraat' vormde een scheiding tussen de Oost- en Westduinen [**afb. IV.1**]. Dit ongerepte natuurgebied,

nog niet geopend voor de paardentram, kon alleen bereikt worden met kostbare eigen rijtuigen en het daarbij behorende personeel.⁴ Het voorrecht om 'buiten in de stad' te wonen was dus duidelijk een voorrecht van de sociale bovenlaag.

[IV.1] Cornelis Elandts.
Scheveningseweg, gravure, 1681. Uit: Stal, 2002,
p. 27.

Vanaf 1875 zou de gemeente Den Haag meerdere villaparken ontwikkelen. Het, ook in Nederland, oudste park is het Van Stolkpark uit 1875, het Belgisch Park dateert van 1899, het Klattepark van rond 1912 evenals Zorgvliet. Of de terugkeer van welgestelde Indiëgangers de ontwikkeling van deze parken werkelijk beïnvloed heeft komt niet duidelijk ter sprake in de literatuur, zoals dat wel het geval is bij de Archipelbuurt, Duinoord en het Statenkwartier. Vreemd genoeg zal ook blijken uit de literatuur dat slechts weinig bouwheren of eerste bewoners in deze parken Indiëgangers zijn, met Zorgvliet als uitzondering, terwijl de parken juist voor Indiëgangers bijzonder gunstig gelegen waren in duingebied, met veel groen, rust en op termijn goede tramverbindingen. Volgens Crefcoeur komen onder de eerste bewoners/bouwheren van het Belgisch Park geen Indiëgangers voor. Overigens is dat wel te verklaren omdat het Belgisch Park, aangelegd door de Hollandsch-Belgische Bouwgrond Maatschappij, allereerst erg op Belgische welgestelde families gericht was. Ten tweede waren de villa's, vlakbij zee gelegen, aanvankelijk gebouwd voor seizoenverhuur aan toeristen.⁵ Van der Straaten vermeldt slecht één Indiëganger in het Klattepark vòòr de Tweede Wereldoorlog: de in 1923 uit Nederlands-Indië gerepatrieerde directeur van de Javaanse Bank en lid van de Volksraad mr. Jan Gerritzen kocht in 1925 de villa 'Sonnehoeck', Duinroosweg 7, na twee jaar op Duinroosweg 9 te hebben gewoond.⁶ Duinroosweg 7 en 9, beide in 1913 gebouwd in Berlagiaanse stijl, respectievelijk door de architecten Gort en De Clercq, hebben geen bijzondere koloniale uitstraling, al heeft nummer 9 op de begane grond evenals op de eerste verdieping een open veranda die een Indiëganger zou hebben kunnen aanspreken [IV.2].

[IV.2] S. de Clercq. *Woonhuis*, Duinroosweg 9, 1913. Tegenwoordig de Bulgaarse ambassade. Uit: Van der Straaten, 2003, p. 83. Bron onbekend.

Resteren het Van Stolkpark en Zorgvliet die beide bestudering waard blijken. In het Van Stolkpark heeft zich in de eerste plaats een aanzienlijk aantal oud-Indiëgers gevestigd, in de tweede plaats staat op Parkweg 9a een monumentale villa met mogelijk koloniale invloeden. Zorgvliet is het bestuderen waard vanwege vele Indische sporen.

IV.1.1 Van Stolkpark

De Rotterdammer Mr. Thomas van Stolk (1826-1882), na zijn jeugd woonachtig op het veen in de chique buurt bij het Hollands Spoor, maar 'verdreven' door industrie en arbeiderswoningen, kreeg van zijn tijdgenoten rond 1885 grote waardering voor de aanleg van een prachtig park vlakbij de Scheveningseweg, dat zijn naam draagt **[IV.3]**.⁷

[IV.3] *Mr. Thomas van Stolk*. Foto uit ca. 1875. Uit: Landheer-Roelants, 1999, p. 12. Bron: Familiearchief Van Stolk.

Van Stolk, van mening dat de toekomst van Den Haag lag in haar 'bekoorlijkheid', liet het bebouwingsplan voor een villapark met slingerende wegen aan de rand van de Scheveningse Bosjes maken door de bekende landschapsarchitecten J.D. en L.P. Zocher uit Haarlem.⁸

Na vijf jaar werd een paardentramlijn naar de Scheveningseweg geopend wat de aantrekkelijkheid van het Scheveningse Park, na de dood van de oprichter in 1882 Van Stolkpark genoemd, zeker bevorderde.

De villa's in het Van Stolkpark, ingesteld op het hebben van inwonend personeel waarmee men niet geconfronteerd wil worden, zijn steeds groot van omvang en hebben een

vrij eclectisch aanzien door de verschillende bouwstijlen die zijn toegepast. Men vindt er neo-renaïssancistische huizen, huizen in Tudor landhuisstijl en landelijk romantische stijl. De architecten, over het algemeen niet groot van naam, pasten zich aan aan de wensen van de opdrachtgever. Een groot deel van de huizen wordt aanvankelijk als zomerverblijf gebouwd door de elite uit Rotterdam, vandaar de bijnaam 'Rotterdams buurtje'.⁹

'Indische sporen' in het Van Stolkpark zijn het eerder genoemde, bij Indiëgangers zeer populaire pension aan de Parkweg 12-14 en Van Stolkweg 13, huize Saint-Antoine en Villa Frisia, gerund door Mr. Arnoldus Idzerda. Ook is er een 'Roemah Clara' op Parkweg 3. 'Roemah' is het Maleise woord voor 'huis'; het is echter niet duidelijk welke bewoner deze Indische naam gegeven heeft. Vanaf het ontstaan van het park tot de Tweede Wereldoorlog is er volgens Landheer- Roelants een drie en twintigtal oud-Indiëgangers, de meeste komend uit de cultures, met name de suiker, die een huis hebben gekocht of gehuurd op ongeveer een totaal van honderddrie huizen.¹⁰ Slechts twee van hen waren bouwheer/eerste eigenaar, Egbert Johannes Weijnschenk en Wolter Broese van Groenou. De eerste, rijk geworden in de cultures in Nederlands Indië, liet in 1909 een villa bouwen op Parkweg 17. Als architect koos hij ir. Adolf Broese van Groenou, zoon van Wolter Broese van Groenou, een bekende uit Indië.

[IV.4] A. Broese van Groenou, *Villa Wilhelmina Frederika*, Parkweg 17, foto uit 1975. Uit: Landheer-Roelants, 1999, p. 142. Bezit: Gemeente Archief Den Haag

Het pand is in 1981 gesloopt, nadat het dertien jaar door de Engelse School is bewoond. De villa werd gebouwd in sobere eclectische stijl [IV.4]. In het in- noch in het exterieur bevonden zich 'Indische elementen'.¹¹ Hoogstens vermeldenswaardig zou kunnen zijn dat aan de straatkant zich op de parterre een veranda en op de eerste verdieping twee ruime balkons bevonden.¹² Soms worden deze elementen als koloniaal of typisch Indisch betiteld in de literatuur.

Wolter Broese van Groenou liet in 1908 de villa 'Hejmo Nia' bouwen op Parkweg 9a. Evenals bij nummer 17 was de architect zijn zoon Adolf, net afgestudeerd in Delft in 1904.

Parkweg 9a is een indrukwekkende villa die hoog oprijst [IV.5]. Ook de ingangspartij is indrukwekkend en heeft alles met Indië te maken. De eigenaar maakt zich meteen bekend aan de voordeur, via wajangpoppen, lotusbloemen, suikerriet en een gevleugelde karbouwenkop.

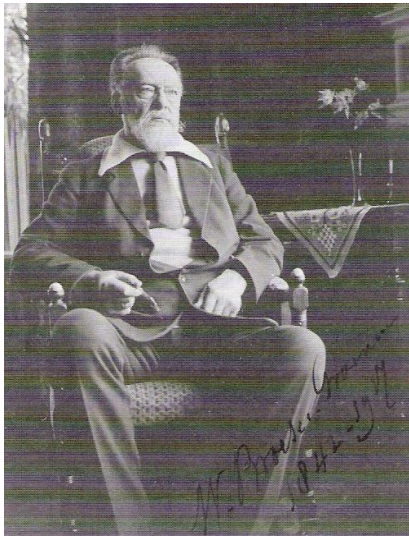
In de literatuur worden bovengenoemde Indische elementen in de ornamentiek beschreven.

[IV.5] A. Broese van Groenou. *Villa Hejmo Nia*, Parkweg 9a, 1908. Straatzijde. Foto auteur, 2009.

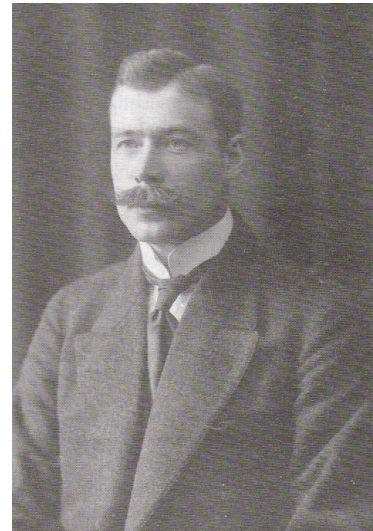
Omdat in enkele boeken ook wordt gesproken over Indische en koloniale invloeden in de architectuur van deze villa, is de bespreking van Parkweg 9a van belang. Omdat de bouwheer een buitengewoon interessante familie heeft, is het de moeite waard deze eerst te beschrijven.

De familie Broese van Groenou. De bouwheer en eerste eigenaar is Wolter Broese van Groenou, geboren in 1842 in Apeldoorn (1842-1924). In 1863 vertrokken naar Nederlands-Indië om als beroepsofficier deel te nemen aan de Atjehoorlog, nam hij in 1878 ontslag uit het leger om te gaan werken bij zijn schoonvader F.W. Wieseman op de suikeronderneming Tandjong Tirta in de buurt van Jogjakarta waar hij later directeur van zou worden [IV.6]. Zijn zeven kinderen, al op jonge leeftijd naar Nederland gestuurd voor hun middelbare schoolopleiding, kregen de vrijheid zelf een beroep te kiezen. Vier dochters kozen voor een artistieke beroepsopleiding, wat erg vooruitstrevend was voor die tijd. De oudste zoon Adolf

(1880-1961) studeerde bouwkunde in Delft en werd architect [IV.7], de tweede zoon ging opnieuw naar Indië en werd administrateur, later directeur van de suikeronderneming van zijn vader.

[IV.6] *Wolter Broese van Groenou.*
Foto uit ca. 1917. Uit: Van der Laan, 1988, p. 128. Bezit: Gemeente Archief Den Haag.

[IV.7] *Adolf Broese van Groenou.*
Foto uit ca. 1905. Uit: Van der Laan, 1988, p. 129. Foto: C.J. de Gilde, 's-Gravenhage. Bezit: Gemeente Archief Den Haag.

De ouders zelf keerden voorgoed terug naar Nederland in de jaren negentig en vestigden zich in Den Haag op Nassauplein 29, van waaruit Wolter aanvankelijk de suikeronderneming op Java ging beheren zoals vele ondernemers uit de cultures gewoon waren te doen in die tijd. Later zouden de handelsmaatschappijen van de familie gerund worden vanuit Wassenaarseweg 20, het nog steeds bestaande kantoorgebouw 'Cultura', in 1920 ontworpen door zoon Adolf.

Wolter Broese van Groenou had een sterk sociale inslag en was na de oorlog in Atjeh overtuigd pacifist geworden. De hele Broese familie, door hem geïnspireerd, stond open voor nieuwe denkbeelden en stromingen, die zij steunde waar mogelijk. Zij boden gastvrijheid in hun vele huizen, doneerden geld en deelden hun idealen.

[IV.8] *Aletta H. Jacobs* (met bloemen). 5 juli 1922. Links Jeannet Broese van Groenou-Wieseman en Adolf Broese van Groenou, rechts Miel Coops-Broese van Groenou. Uit: De Wilde, 2002, p. 40

De familie probeerde de wereldvrede te bevorderen,- één wereldomvattende organisatie was haar droombeeld-, en sprak Esperanto, de wereldtaal die de volkeren dichter bij elkaar moest brengen en in die tijd veel opgang maakte. Alle leden van de familie werden

lid van de vrouwenbeweging en zouden een hechte vriendschap ontwikkelen met Dr. Aletta H. Jacobs (1854-1929), voorvechtster van vrouwenkiesrecht en eerste vrouwelijke arts in Nederland. De familie was in grote getale aanwezig op de eerste dag dat vrouwen konden stemmen [IV.8]. Hoe bijzonder de relatie met de familie was, blijkt uit Aletta's brievenwisseling met dochter Emilie, die ook in aanraking zou komen met Maria Montessori, de bekende Italiaanse onderwijsvernieuwer. Het eerste Montessori-klasje in Nederland zou door dat contact in 1914 starten in de tuinkamer van Parkweg 9a.

Wat betreft de toekomst van Nederlands-Indië waren de Broeses aanhangers van de 'ethische koers' wat betekent dat zij streefden, niet naar een onafhankelijk, maar wel zelfstandig Indonesië met behoud van de Koninkrijksband. Hun twijfel over hun grote bezittingen in Nederlands-Indië en de rechtvaardigheid van het koloniale stelsel aldaar kwam in 1930 tot uiting bij het 25-jarig bestaan van de suikerfabriek Tandjong Tirta toen dochter San, president-commissaris van het bedrijf, een toespraak hield waarin zij aangaf dat de onderneming in Indië slechts mocht voortbestaan als dat maatschappelijk verantwoord was.¹³

Omdat de Broese van Groenou's zeer familiegezind waren, ontstond rond 1906 het idee om een grote villa te laten bouwen waar alle leden van de familie konden wonen of in ieder geval welkom waren. Later zullen familieleden ook nog andere huizen bewonen in het Van Stolkpark, waaronder Parkweg 23, Van Stolkweg 15b en Van Stolkweg 35 want men wenste graag bij elkaar in de buurt te vertoeven. Waarschijnlijk ter gelegenheid van het gereedkomen van de villa, Hejmo Nia gedoopt,- Esperanto voor 'ons huis'-, is in 1908 een groot aantal foto's gemaakt van het interieur met leden van de familie [IV.9]. De foto's zijn

bewaard in het Gemeente Archief Den Haag. In 1975 is nog een serie foto's gemaakt van het huis, ook bewaard in het Gemeente Archief, door een zekere Lissel Nessel, volgens de huidige eigenaar de heer Eduard du Pont, een lid van de woongemeenschap die toen het huis huurde.

[IV.9] A. Broese van Groenou. *Serre van de villa Hejmo Nia met doorzicht naar de salon.* Links Jeanette en rechts Emilia Broese van Groenou, 1908. Uit: Gemeente Archief Den Haag.

Voor het familiehuis viel het oog op de Parkweg waar het merendeel van de percelen echter al in de jaren tachtig bebouwd was. Er moest dus het één en ander 'geregeld' worden om grond te kunnen bemachtigen, aldus één van de nazaten van de familie die dit aan de

huidige eigenaar van het pand heeft medegedeeld. Met buurman Kessler, sinds 1904 eigenaar van Parkweg 9, oud-Indiëganger, directeur van de Petroleum Maatschappij Sumatra Palembang en één van de oprichters van Shell, leek dit wel te lukken; deze kocht tussen de jaren 1905 en 1923 circa 4000 m2 grond bij van aangrenzende huizen. Op deze manier kwam er ongetwijfeld plaats voor bebouwing beschikbaar voor zijn buurman Broese.¹⁴ Dit is overigens de reden dat het huisnummer 9 de toevoeging A heeft. Toen er vervolgens nog een probleem bestond over het uitbreidingsplan werd ook dit gezamenlijk met Kessler opgelost. De ontheffing van de bepalingen van het bestemmingsplan werd uiteindelijk in oktober 1906 aan Broese gegeven en zo kon begonnen worden met de bouw van Parkweg 9a.¹⁵

[IV.10]

Viering tachtigste verjaardag Wolter Broese van Groenou. Parkweg 9a, trappenhuis. Foto uit 1922. Uit: De Wilde, 2002, p. 30.

De familie betrok het huis in 1908 en woonde er met wisselende aantallen kleinkinderen. Er waren veel festiviteiten, zoals het vieren van de tachtigste verjaardag van grootvader Wolter op 2 januari 1922 [IV.10]. De grote crisis van de jaren dertig maakte een einde aan de bewoning van de villa, toen de economische situatie zodanig verslechterde dat de suikeronderneming Tandjong Tirta op Java moest worden gesloten en de stroom van inkomsten uit Indië dus stopte. Er werd voor vijf jaar een huismeester aangesteld in het leegstaande Parkweg 9a. In 1935 keerden sommige familieleden weer terug. Eind 1942 werd het Van Stolkpark ontruimd voor de aanleg van de Atlantikwall, met als gevolg dat het huis leeg stond gedurende de rest van de oorlog. Toen na de oorlog het onderhoud van het familiehuis te kostbaar werd voor de Broese-gezinnen, werd toch geprobeerd het in de familie te houden door het te verhuren aan een woongemeenschap, wat paste in de tijdgeest en in de opvattingen van de Broeses.¹⁶ Schrijver Ferdinand Bordewijk maakte gedurende enige jaren onderdeel uit van deze gemeenschap en kreeg de beste kamer van het huis toebedeeld, de salon, en een daaronder in het souterrain gelegen kamer.¹⁷ Midden jaren zeventig, toen de band definitief werd verbroken tussen het huis Parkweg 9a en de Broese van Groenou's, omdat de onkosten niet meer waren op te brengen, viel het pand in andere handen. In 1985

kwam het in bezit van de Haagse familie du Pont. Het wordt momenteel, sinds 6 juli 1993 Rijksmonument, met de grootst mogelijke zorg en aandacht voor oorspronkelijke details onderhouden.

Het huis. Het vrijstaande huis, opgetrokken in baksteen, is uitgevoerd in een aan Berlage verwante stijl, met onder andere veelvuldig gebruik van natuursteen. De naamplaat met 'Hejmo Nia' prijkt aan de straatkant met bouwdatum 1908, omringd door, wat lijkt, 'gestileerde lotusbloemen', een symbool dat overal in het huis wordt aangetroffen. Normaal gesproken heeft een lotusbloem puntige bloembladen, in 'Hejmo Nia' is echter sprake van afgeronde bladen [IV.11, IV.12].

[IV.11] *Bronzen beslag versierd met ronde lotusbloembladen.* Parkweg 9a, voordeur, zijgevel. Foto auteur, 2009.

[IV.12] *Heilige lotusbloem met puntige bloembladen.* Uit: http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_lotus

Behalve dat door één van de nazaten van de familie aan de huidige eigenaar is bevestigd dat het inderdaad om de lotusbloem zou gaan, zou de rond 1900 heersende Art Nouveaustijl van invloed kunnen zijn geweest op de meer golvende lijn. In de literatuur wordt het veelvuldig gebruik van de lotusbloem in Parkweg 9a niet nader verklaard. De lotusplant, van oorsprong uit Indonesië en India, ziet men in Azië als een symbool van zuiverheid en loyaliteit door haar vermogen om vuil af te stoten. In het hindoeïsme en boeddhisme symboliseert hij goddelijke geboorte en zuiverheid.¹⁸

Aan de straatkantgevel bevindt zich een overdekt balkon op de eerste verdieping, ook wel veranda genoemd [IV.13, IV.14].

[IV.13, IV.14] A.

Broese van Groenou. *Overdekt balkon of veranda*. Parkweg 9a, 1908, straatzijde. Foto auteur, 2009.

In de rechterzijgevel bevindt zich de ingangspartij met een

monumentale voordeur voorzien van bronzen handgrepen en beslag versierd met motieven die lijken op een gestileerde lotusbloem. Een halfcirkelvormig bovenlicht van gebrandschilderd glas laat, refererend aan Nederlands-Indië, een voorstelling zien van twee wajangpoppen met een vredesduif tussen hen in, symbool van de door de Broeses nagestreefde wereldvrede [IV.15].

[IV.15] W.E.F. Kerling, *Bovenlicht met wajangpoppen en vredesduif*. Parkweg 9a, 1908, gebrandschilderd glas in lood, zijgevel. Uit: Hoogveld, 1989, p. 264.

Boven het bovenlicht ontwierp dochter en beeldhouwster Fransje Vreede-Broese van Groenou een natuurstenen vlakreliëf, uitgevoerd door W.C. Brouwer, uitbeeldend twee Javanen met een door karbouwen getrokken kar met suikerriet, een verwijzing naar de bron van het familiekapitaal. Daaronder bevindt zich een natuurstenen gevleugelde karbouwenkop. Natuurlijk verwijst de karbouw naar de Indische achtergrond van de familie, de betekenis van een gevleugelde karbouwenkop wordt echter niet teruggevonden in de literatuur [IV.16].

De 'torenachtige' opbouw van het huis, veroorzaakt door meerdere zadeldaken afwisselend boven elkaar, eindigt in een vierkante lantaarn met tentdak en zestien gesloten rondboogvensters die in oorsprong open waren.¹⁹

[IV.16] Fransje Vreede-Broese van Groenou.
Reliëf. Parkweg 9a, 1908, zijgevel. Foto auteur,
2009.

In de literatuur wordt de lantaarn voornamelijk als oorspronkelijke duiventil benoemd.²⁰ Wolter Broese hield van duiven. In de vloer van de lantaarn bevonden zich gootjes om het vuil af te voeren.²¹ Dit bevestigt de huidige eigenaar, die de gootjes heeft laten weghalen. Kalmijn en Roding benoemen de lantaarn echter als oorspronkelijke uitkijktoren.²² Men kon, en kan nog steeds voor een klein gedeelte, uitkijken tot aan de zee.

Aan de achterkant van het huis bevindt zich een groot balkon op de bel-etage. Een loggia op de eerste verdieping is in het verleden omgebouwd tot badkamer.

[IV.17] *Trap*
entree naar bel-etage.
Parkweg 9a. Foto uit ca. 1908.
Uit: Gemeente Archief Den
Haag.

[IV.18] *Brons*
beslag met lotusbloemen.
Parkweg 9a. Hal. Foto auteur,
2009.

Het interieur van de villa straalt voornaamheid uit door een witmarmeren trap naar de bel-etage, waar men in een centrale hal belandt met wit en roze marmer beklede muren met wederom bronsbeslag met lotusbloemen **[IV.17, IV.18]**.

In bronsbeslag aan de trapleuningen evenals in de, nog steeds aanwezige, originele plantenbakken staande op de steunen van de trapleuningen, verschijnt weer de vermoedelijke gestileerde lotusbloem, ook zichtbaar op diverse plaatsen in tegels ingebed in de marmeren bekleding van de muren van de entreehal en de centrale hal.

Op de bel-etage, bedoeld als woongedeelte, waren een salon, een houten serre, een woonkamer, een eetkamer, een opdienkamer en een biljartkamer. [IV.19]

[IV.19] *Interieur houten serre.* Parkweg 9a, 1908, straatzijde. Z.j.
Uit: Gemeente Archief Den Haag

Op de eerste etage bevonden zich de slaapkamers en één badkamer, op de tweede etage de dienstbodekamers en een aantal logeerkamers. Er waren altijd veel gasten, dus vond de familie dat er voldoende logeerruimte moest zijn. Om die reden werd de loggia op de eerste verdieping omgebouwd tot tweede badkamer. In het souterrain waar, in navolging van Berlage, de deuren omlijst zijn met een rand van baksteen, waren de tuinkamer, de grote keuken waar Europees werd gekookt, de kleine keuken, speciaal voor de vrouw des huizes om Javaanse gerechten klaar te maken, de linnenkamer, de poetskamer, wijnkelder, berg- en provisiekamers, een knechtenkamer en een grote kluis en rijwielbergplaats, later omgebouwd tot garage met smeerkuil [IV.20].

[IV. 20] *Hal in het souterrain.* Parkweg 9a. De witte deuren links geven toegang tot de grote kluis. Foto uit ca. 1975. Bron: Gemeente Archief Den Haag

Buiten bevindt zich nog steeds een ruimte waar staven ijs werden opgeslagen voor het koelhouden van dranken en spijzen vóór de uitvinding van de elektrische ijskast. In de grote omringende tuin is een vijver en bevond zich een tuinhuisje dat met de zon meedraaide; helaas is dit niet meer aanwezig. Bijna overal in het huis is nog het originele, in goede staat verkerende gebrandschilderde glas aanwezig. Op één plek heeft de huidige eigenaar het glas verplaatst vanwege een gebrek aan licht, op een andere plek is nog de bevestiging zichtbaar

van eerder verwijderd glas. Voor het gebrandschilderde glas gaf Broese van Groenou opdracht aan de Haagse E.W.F. Kerling sr.(1860-1923). Kerling, ontwerper en uitvoerder van gebrandschilderde glas in loodramen en zichzelf kunstindustriëel noemend, was lid van de Haagsche Kunstkring, wat ongetwijfeld de opdracht zal hebben opgeleverd. Want weliswaar werd architect Adolf Broese daarvan pas lid in 1927, de rest van zijn kunstzinnige familie,- vader Wolter was een verdienstelijk amateurschilder-, zal ongetwijfeld lid van of bekend met deze Kring zijn geweest.

Rond de eeuwwisseling was glas in lood in particuliere woningbouw enorm populair. Het getuigde van luxe en voornaamheid en had direct te maken met de toegenomen burgerlijke welvaart. Hoogveld beweert zelfs dat met name Den Haag, als hofstad en regeringscentrum gewend aan elegantie en mondain vertoon met bovendien veel koloniaal kapitaal, open stond voor dit soort nieuwe uitingen in de sierkunst. In de Indische buurten Duinoord en het Statenkwartier is glas in lood dan ook ruim vertegenwoordigd. Men kon zelf de ontwerpen kiezen uit daarvoor bestemde modellenboeken of de glazenier zijn eigen ontwerp laten uitvoeren. Natuurlijk zal op Parkweg 9a de voorstelling van het bovenlicht boven de voordeur, twee wajangpoppen en de vredesduif uitbeeldend, een idee van de bouwheer of architect zijn geweest. Van de overige ramen valt dit moeilijk te zeggen. Voor de centrale hal en het trappenhuis ontwierp Kerling ramen met strakke, Jugendstilachtige decoraties, de vele andere ramen in het huis hebben een wat meer neo-renaissantistisch, geometrisch karakter, wat eenvoudiger oogt. Wederom is de lotusbloem te zien [IV.21, IV.22].

[IV. 21, IV.22] W.F. Kerling,
Gebrandschilderde ramen.
Parkweg 9a, ca. 1908. Foto's
auteur, 2009.

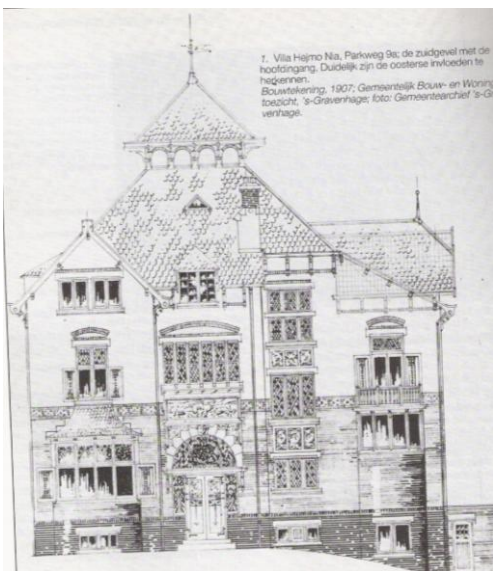

Juist rond de eeuwwisseling vindt er in de decoratieve kunst een overgang plaats van neo-renaissantestijl naar Art Nouveau of Jugendstil. Veel ramen uit die tijd vertonen kenmerken

van beide stijlen, waarbij er in de Jugendstilvormen ook nog een onderscheid te maken valt tussen floraaldecoratieve stijl en geometrisch-abstracte stijl. Overigens keert ook in het gebrandschilderde glas van de villa 'Hejmo Nia' regelmatig de, dit keer wel als zodanig herkenbare, gestileerde lotusbloem terug. Omdat er in de decoratieve kunst uit deze tijd ook sprake is van inspiratie door Indonesische batikmotieven, is men geneigd in sommige ramen van Parkweg 9a een Indische invloed te zien.²³

Indische invloed in de architectuur van Parkweg 9a. In voorgaande paragrafen is geconstateerd dat er sprake is van Indische motieven in de ornamentering van Parkweg 9a, te weten in het bovenlicht, het natuurstenen vlakreliëf en de karbouwenkop boven de voordeur, in de steeds terugkerende gestileerde lotusbloem en mogelijk, maar nader te onderzoeken, in de decoratie van enkele gebrandschilderde ramen.

Zoals reeds vermeld wordt er in de literatuur ook gesproken van Indische invloed in de

architectuur van het huis. Zo schrijft Van der Laan bij een bouwtekening uit 1907 van de rechterzijgevel met hoofdingang dat er duidelijk oosterse invloeden zijn te herkennen [IV.23].²⁴

[IV.23] A. Broese van Groenou, *Bouwtekening zuidgevel met hoofdingang*, 1907, Parkweg 9a. Uit: Van der Laan, 1988, p. 126. Bezit van Gemeente Archief Den Haag.

De torenachtige opbouw van de gevel doen hem denken aan een Javaanse tempel evenals de dakconstructies boven de erkers. Verder bestempelt hij de veranda aan de voorzijde en de loggia aan de achterzijde als 'oosters'. In het glas in lood in het trappenhuis ziet hij Javaanse motieven.²⁵

De volgende reactie op deze beschrijving lijkt relevant: als men een Javaanse tempel in beschouwing neemt, zoals bijvoorbeeld de Prambanan op Midden-Java die inderdaad een torenachtige opbouw heeft, moet men wel heel veel fantasie gebruiken om de vergelijking te zien met 'Hejmo Nia', zeker als men naar de zijgevel kijkt op de door van der Laan genoemde bouwtekening. Beter kan men dan de straatgevel in ogenschouw nemen waar de zich afwisselend op elkaar stapelende zadeldaken een zogenaamde 'torenachtige' indruk geven.

Deze gevel zou je kunnen vergelijken met niet zozeer een Javaanse tempel, maar eerder een Balinese tempel, een 'meru', die bestaat uit op elkaar gestapelde tentdaken [IV.24].

[IV.24] a.

b.

c.

a. A. Broese van Groenou, *Zadeldaken van villa Hejmo Nia*, Parkweg 9a, 1908. Foto z.j., bezit Gemeente Archief Den Haag.

b. 'Meru', Balinese tempel. Z.j. Uit: Van Dullemen, 2008, p. 75-76, bron onbekend.

c. J. Gerber, *Departement van Gouvernementsbedrijven*, Bandung, 1920. Uit: Van Dullemen, 2008, p. 75/76, bron onbekend.

Het Departement van Gouvernementsbedrijven in Bandung, ontworpen in 1920 door J. Gerber, laat bijvoorbeeld duidelijk een afgeleide van een 'meru' zien.²⁶ Dat bouwheer Broese van Groenou echter een Balinees element zou toevoegen aan het huis voor zijn familie die een groot deel van haar leven op Java heeft gewoond, lijkt uitgesloten.

Wat betreft de door Van Der Laan genoemde dakconstructies boven de erkers: er is slechts één erker aan de linkerkant van de voordeur. Daar bevindt zich op de tekening een flauw hellend dakje boven -overigens nooit uitgevoerd -, dat zou kunnen doen denken aan het dak van een Chinese tempel. Flauw hellende daken waren echter rond 1900 een veel voorkomend onderdeel van klassieke landhuizen en worden nergens genoemd als 'oosters beïnvloed'.²⁷ Dan is er de door Van der Laan genoemde veranda. Als je dit overdekte balkon al een veranda wilt noemen, dan moet gezegd worden, dat een veranda, zoals al eerder beschreven in Hoofdstuk I, niet typisch Indisch is. Tenslotte wordt door Van Der Laan gesproken over Javaanse motieven in het glas in lood. Zoals al eerder vermeld, zou dat nader onderzocht moeten worden.

Hoogveld noemt in haar beschrijving van 'Hejmo Nia' de bouwstijl van de villa koloniaal vanwege de vele veranda's en terrassen.²⁸ Allereerst is er maar één veranda, liever gezegd één overdekt balkon, op de eerste verdieping aan de straatkant, en één terras aan de

achterkant. Terrassen en balkons worden natuurlijk overal gevonden in Nederland en zijn niet specifiek Indisch of koloniaal. Misschien denkt Hoogveld bij het terras aan het Indische 'platje': dit bevindt zich echter altijd aan de voorkant van het huis en niet aan de tuinkant. Tenslotte meent ook Hoogveld, evenals Van de Laan, ten onrechte dat een veranda Indisch is.

Zowel Van der Laan als Hoogveld, beiden geen architectuurspecialisten, lijken met hun fantasie op de loop te zijn gegaan. Natuurlijk was bouwheer Broese van Groenou een Indiëganger pur sang die mogelijk Indische elementen in de bouw van zijn familiehuis zou hebben willen verwerken. Als men de Indische elementen in de ornamentering van de ingangspartij van Parkweg 9a in ogenschouw neemt, is het verleidelijk op zoek te gaan naar meer Indische invloeden in de architectuur van de villa. Misschien is het echter verstandiger om te kijken naar de architectuurspecialisten Roding, Kalmijn, Landheer-Roelants en Rosenberg, die geen van allen melding maken van koloniale invloed in de architectuur van Parkweg 9a. Zij spreken slechts van een sobere architectuur met Berlagiaanse trekken en enkele details naar Engels voorbeeld.²⁹

IV.I.2

Zorgvliet

Na het ontstaan van wijken als Duinoord en het Statenkwartier bleef rond 1900 behoefte bestaan aan uitbreiding van de stad, zeker voor de welgestelden, in het gezonde duingebied. De spoeling begon echter dun te worden, want veel grond tussen stad en zee behoorde tot landgoed Zorgvliet, een duinterrein in 1643 door raadspensionaris Jacob Cats aangekocht en ontgonnen tot buitenplaats Sorghvliet. Na de dood van koning Willem II in 1856 kreeg koningin-weduwe Anna Paulowna de buitenplaats toebedeeld, die in 1837 in het bezit van de Oranjes was gekomen. Evenals haar zoon Willem III, aan wie de gronden ten oosten van de Scheveningseweg toekwamen, verkocht zij al snel delen van de grond die zij geërfd had. Haar dochter groothertogin Sophie (1824-1897), woonachtig in het Duitse Weimar, deed na de dood van haar moeder hetzelfde, een lucratieve business voor haar vanwege de grote vraag van bouwspeculanten. De angst van natuurminnende Hagenaren dat het hele landgoed rond 1900 voor de bijl zou gaan, was dus terecht. Men was bovendien bang voor meer saaie wijken zoals de Archipelbuurt, de Zeeheldenbuurt en de Schilderswijk. Dat was reden voor de gemeente om zich er mee te gaan bemoeien en eventuele aankoop te overwegen om zodoende het landgoed te behouden als openbaar wandelpark. De prijs was echter te hoog voor de gemeente en zo ging het landgoed in 1903 naar de puissant rijke bouwgrondondernemer A.E.H. Goekoop.³⁰ Gelukkig was Goekoop (1859-1914) niet alleen een succesvol

grondhandelaar, maar ook iemand met gevoel voor historische waarden. Zo was hij ondermeer medeoprichter van de geschiedkundige vereniging 'Die Haghe'. Goekoop gaf toch, al of niet uit eigen belang, de gemeente nog een kans het landgoed te kopen, waarbij meningen binnen de raad erg verdeeld raakten. De gemeente bleef uiteindelijk echter bij haar standpunt dat de prijs te hoog was, dus kwam het landgoed eind 1903 in handen van de speciaal daarvoor opgerichte Maatschappij Het Park Zorgvliet die zou zorg dragen voor de bebouwing. Goekoop, zelf ook vertegenwoordigd in die Maatschappij, ging wonen op de buiten schot gebleven oorspronkelijke zeventiende-eeuwse buitenplaats, kern van het landgoed, nu bekend als het Catshuis. Doordat in 1902 de Woningwet van kracht was geworden, wat betekende dat de gemeente de bestemming van een stuk grond dwingend kon voorschrijven, bleef de gemeente toch greep houden op het landgoed. Zij besloot dat het een villapark moest worden voor de elite met behoud van het groene karakter [IV.25].³¹ Berlage kreeg als eerste de opdracht een plan te maken voor het villapark, maar zijn plan met slechts een handjevol villa's was niet rendabel voor de Maatschappij. In 1912 werd een ander plan aangenomen en de aanleg meteen gestart.

[IV.25] *Advertentie*, in *Het Moderne Landhuis in Nederland*, J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, 1915. Uit: Stal, 2002, p. 75.

IV.1.2.1 De villa's

De gemeente hield alles scherp onder controle via een kort daarvoor ingestelde gemeentelijke Schoonheidscommissie. Elke bouwtekening moest worden voorgelegd en voldoen aan de vastgestelde eisen dat de natuur de boventoon moest blijven voeren, dat de architectuur daarin moest passen en moest bijdragen aan de schoonheid van de stad.³² Ook de projectontwikkelaar had voorwaarden gesteld, want de gefortuneerde klanten waren alleen bereid de zeer dure grond aan te kopen als het karakter van een deftige woonbuurt werd gegarandeerd. Daarbij had ook de projectontwikkelaar zijn eigen Schoonheidscommissie, die zulke strenge maatstaven hanteerde dat gedurende de eerste drie jaar bijna een kwart van de

ontwerpen werd afgewezen. Bepaalde wensen van opdrachtgevers werden dus zeker belemmerd, zoals onder andere bij de bouw van serres, veranda's en garages, buitenruimten die te veel plaats innamen voor de toch relatief klein bemeten percelen. Dus als men die wenste, moest daar steeds een ingenieuze oplossing voor worden verzonnen.

Wat betreft de architectuur in Zorgvliet bleek er in de eerste jaren een voorkeur voor de sobere klassieke stijl uit de zeventiende en achttiende eeuw. Wilde, pittoreske vormen met torentjes en kantwerk zoals Duinoord bijvoorbeeld te zien gaf, waren inmiddels uit den boze; zwierig Jugendstil of iets moderns, zakelijks als Berlage's stijl pasten ook niet. Men wilde in Zorgvliet eigenlijk helemaal geen experimenten want de villa's moesten ook nog een solide belegging zijn en mochten te zijner tijd niet onverkoopbaar blijken. Het resultaat was dat de villa's imposante, grote, strenge kubussen leken van baksteen met twee woonlagen, een aan vier zijden oplopend dak met leisteen en een gevel gemarkeerd door zuilen, een monumentale ingangspartij en driehoekige frontons. Villa Beukenhage, Jacob Catslaan 2, is het prototype van de ideale Zorgvlietvilla [IV.26].

[IV.26] A. Mulder, *Villa Beukenhage*, woonhuis van W.P. Kessler, Jacob Catslaan 2, 1913-1915. Tegenwoordig ambassadeursresidentie van Luxemburg. Uit: Stal, 2002, p. 84. Bron: F.W. Sijthoff, 1999.

Aan de sobere buitenkant van de villa's moest rijkdom blijken uit het gebruik van kostbare materialen en ornamenten. Verder moest de kap fraai hellend zijn zonder dakkapellen, wat overigens betekende dat de dienstboden, die meestal op de zolderverdieping huisden, er bekaaid af kwamen, terwijl zonder een grote schare bedienden deze kolossale huizen eenvoudig onbewoonbaar waren. Net zoals in het Van Stolkpark werd een oplossing bedacht bedacht voor het in stand houden van de privacy van de bewoners in de vorm van dienstingangen en -trappen voor het personeel. Zo werd de rustig aandoende, evenwichtige, strakke, klassieke villa, bijna in alle gevallen gebouwd door een architect van naam, in de jaren tien karakteristiek voor deze chique buurt.

De soberheid van de villa's aan de buitenkant stond echter in schril contrast met de vaak weelderige inrichting. Daar konden de architecten zich uitleven in stoffering,

betimmeringen, parketvloeren en andere luxe. Een enorme representatieve centrale hal was bijna in alle villa's in Zorgvliet te vinden, volgens Engels voorbeeld niet alleen functioneel als centrale ruimte, maar ook belangrijk onderdeel van de woonruimte [IV.27].

[IV. 27] J. Mutters. *Centrale hal*, villa Tenrande, Carnegielaan 11, 1913-1914. Uit: Stal, 2002, p. 89. Bezit: Gemeente Archief Den Haag.

De lastigste eis van de bewoner voor de architect was een ruime representatieve leefruimte te creëren die niet mocht onderdoen voor die van de nog kolossalere villa's in Wassenaar. Tenslotte had men in Zorgvliet te doen met stadspcelen, wat impliceerde dat de bouwterreinen relatief klein waren.

In de jaren twintig sloot de architectuur meer aan bij de traditionele Engelse landhuisstijl, een stijl die allang bij de Nederlandse landhuizen werd toegepast maar nu pas doordrong in stedelijke villaparken. In plaats van de horizontale en verticale lijnen van de eerste jaren, was er nu meer sprake van diagonale lijnen. Zware, overhangende daken, hoge schoorstenen, rode leipannen, asymmetrische gevels, erkers en uitbouwen deden hun entree. Ook kwam er grotere behoefte om het oorspronkelijke duinterrein intact te laten, waardoor de tuinen een meer Engels natuurlijk aanzien kregen. In de jaren dertig kwam er nog een enkel modern, strak huis, maar in zeer geringe mate omdat de gefortuneerde koper van bouwgrond in Zorgvliet iemand bleef met een conservatieve smaak. Zo ontstond er uiteindelijk een mengelmoes van stijlen. Op zich zou dat geen probleem moeten zijn, maar in Zorgvliet stonden de kolossale huizen, gebouwd op percelen die daar eigenlijk qua maat te klein voor waren, zo dicht op één dat zij bijna 'vloekten' met elkaar. "De huizen staan soms zoo dicht op elkaar, dat de bewoners elkaar als het ware het eten van het bord kijken. Van een villapark heeft het alles wel beschouwd niet veel, eenheid is er niet het minste in", aldus de secretaris van de Gemeentelijk Schoonheidscommissie in 1913.³³ Ook Leliman en Sluyterman vonden dat stedelijke villaparken met hun dure en veel te kleine percelen eigenlijk de naam 'buiten

wonen' niet verdienden. De villa's in Zorgvliet bleven in hun boek *Het Moderne Landhuis in Nederland* dan ook onbesproken.³⁴ Dat het desalniettemin aantrekkelijk was om te wonen in Zorgvliet, blijkt uit het feit dat er weinig werd verhuisd. Natuurlijk hadden de eerste eigenaar-bewoners grote investeringen gedaan, dus verkocht men het pand niet zo snel. Maar uiteindelijk kreeg men voor het vele geld ook wat men wenste: rust, privacy, groen, nabijheid van duin en zee, nabijheid van vorstin en regering, nabijheid van de stad en grote bereikbaarheid. En zo werd villapark Zorgvliet toch de aanvankelijk geplande riante, rustige woonbuurt in de stad die men graag had gewenst. Overigens is het wel van belang te weten dat meer dan de helft van de oorspronkelijk villa's, 129 van 212, gesloopt is in 1942/43 voor de bouw van de Duitse verdedigingswerken.

IV. 1.2.2 (Oud)-Indiëgangers en Indische invloed

Zorgvliet was dus een uitgelezen plek voor gefortuneerde (oud)-Indiëgangers die gekozen hadden voor standplaats Den Haag. Zij waren dan ook in grote getale aanwezig: minstens een derde van de bewoners van Zorgvliet had banden gehad met Indië of had ze nog steeds, door bezit van plantages, belangen in de olie of suiker of anderszins. Zij konden met hun daar verdiende fortuin met gemak in Zorgvliet het huis laten bouwen dat zij wensten. Zie Bijlage I voor details en gegevens over deze villa's.³⁵

Om uit te vinden of er invloeden zijn van het negentiende-eeuwse Indische huis op de villa's in Zorgvliet, moeten de in Hoofdstuk I genoemde kenmerken van het typisch Indische woonhuis toegepast worden op de in Bijlage I beschreven villa's.³⁶ Weinig van deze kenmerken zijn er dan terug te vinden. Als ze al zijn terug te vinden, dan hebben zij een andere herkomst. Om te beginnen bij het symmetrische grondplan: dit is zeker geen specifiek element voor een Zorgvliet villa. Wat betreft een huis met één woonlaag: dit was geen optie vanwege de kostbare grondprijzen in de stad. Een schilddak, hoge plafonds en gladde vloeren komen wel degelijk voor, maar zijn overal in Nederland te vinden. Een centrale hal, waar andere vertrekken op uitkomen, komt veel voor, maar is aan het begin van de twintigste eeuw naar het voorbeeld van Engelse landhuizen in Nederland populair geworden. Wit gepleisterde muren treft men aan in Zorgvliet, maar zijn overal in Nederland te vinden. Bijgebouwen voor personeel zijn er zeker. Het classicistische element van het Indische woonhuis is alom aanwezig in Zorgvliet, maar heeft, zoals eerder beschreven, vanuit Europa de koloniale

architectuur in Nederlands-Indië beïnvloed en niet andersom. Zuilengalerijen met de openheid, specifiek voor het Indische huis, zijn bijna alleen te vinden bij ingangsportalen [IV. 28]. Die openheid was bovendien geen basis om op voort te borduren in een Nederlands klimaat, waarin onze voorkeur uitgaat naar geslotenheid van onze huizen. Met die zeer Hollandse geslotenheid was men uiteindelijk ook begonnen huizen te bouwen in Batavia in de VOC-tijd. Ventilatieopeningen zijn in een Hollands klimaat van een andere orde dan in een tropisch klimaat. Resten de schaduwrijke erven van het Indische huis: ook die zijn in een Hollands klimaat van een andere orde dan in een tropisch klimaat.

[IV.28] L.J. Falkenburg. *Het Suikerhuis*, Tobias Asserlaan 6, 1913. Tegenwoordig ambassaderesidentie van Australië. Uit: Stal, 2002, p. 83. Bron: F.W. Sijthoff, 1999.

Van Indische invloed in de architectuur in villa's in Zorgvliet is dus geen sprake. Wie weet hadden de bouwheren er geen behoefte aan om Indische elementen in hun huizen te laten verwerken. Maar natuurlijk was daar ook de Schoonheidscommissie, die niets buitensporigs toestond. Ook stond men, zoals al gezegd, zichzelf niets buitensporigs toe, omdat de villa wel verkoopbaar moest blijven. Wat wel een interessante waarneming is: in 1912 werd door architect Co Brandes bij de Schoonheidscommissie van de gemeente de allereerste aanvraag voor een ontwerp voor een villa in Zorgvliet ingediend: het betrof Rustenburgweg 2, helaas in 1979 volledig door brand verwoest [IV.29]. Het ging om een ontwerp van een huis in neo-classicistische stijl met overdekte voor- en achtergalerijen.

[IV.29] Co Brandes. *Particuliere villa*, Rustenburgweg 2, 1912. Uit: Stal, 2002, p. 83. Bron: fotobureau Thuring B.V.

Het ontwerp doet werkelijk een Indische bouwheer vermoeden. Dit blijkt echter geenszins het geval want de bouwheer was bankier F.van Alphen, president-commissaris van de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS). Een meer Hollandse baan is nauwelijks denkbaar. Ook had de heer van Alphen geen enkele Indische achtergrond. De galerijen in het ontwerp voor de villa leverden overigens onmiddellijk problemen op bij de Schoonheidscommissie, want men wilde deze ruimtevragende buitenruimten niet. Wat hadden de (oud)-Indischgangers dus voor keuze gehad als zij deze galerijen aan hun huis gewenst hadden! Overigens is het ontwerp voor Rustenburgweg 2 uiteindelijk na heel veel discussie en aanpassingen goedgekeurd. Het feit dat eigenaar Van Alphen commissaris van maatschappij Het Park Zorgvliet was, heeft daarbij misschien geholpen.³⁷

NOTEN HOOFDSTUK IV

¹ Van der Straaten, 2003, p. 50

² Landheer-Roelants, 1999, p. 15

³ Van der Straaten, 2003, p. 50

⁴ Landheer-Roelants, 1999, p. 19

⁵ Crefcoeur, 2008,

⁶ Van der Straaten, 2003, p.76

⁷ Landheer-Roelants, 1999, p. 15. Volledige citaat:

"...een schoon park nabij den Scheveningseweg, dat zijn naam draagt en getuigen blijft van zijn edel streven, aesthetisch gevoel en weldadigheidzin."

⁸ Landheer-Roelants, 1999, p. 18. Volledige citaat uit de Handelingen van de Gemeenteraad van 13 september 1872:

"... mannen wier smaak en kennis waarborg zijn, dat het plan bij uitvoering een der hoofdsieraden der residentie zal worden."

⁹ Hondius, Die Haghe, pp. 17-41

¹⁰ Landheer-Roelants, 1999, alle pagina's

¹¹ Landheer-Roelants, 1999, p. 143; Roding, 2005, p. 16

¹² Kalmijn, 1992, pp. 29-30

¹³ De Wilde, 2002, pp. 15-25, 50, 55, diverse pagina's. Volledige citaat uit De Jong, W.M., *Gedenboek ter herinnering aan het 25-jarig bestaan der N.V. Suikerfabriek 'Tandjong Tirto*, Den Haag, 1931, p.102:

"[onze onderneming] intact in onze familie te houden, zoolang bezit nog in de maatschappelijke verhoudingen past."

¹⁴ Landheer-Roelants, 1999, pp. 124, 130-131, 143-144, diverse pagina's

¹⁵ Van der Laan, 1988, p. 129

¹⁶ De Wilde, 2002, p. 71

¹⁷ Van der Laan, 1988, pp. 140-141

¹⁸ http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_lotus

¹⁹ Kalmijn, 1992, p. 55

²⁰ Van der Laan, 1988, p. 130; Landheer-Roelants, 1999, p.131

²¹ Lim, 2004, p. 13

²² Kalmijn, 1992, p. 55; Roding, 2005, p. 14

²³ Hoogveld, 1989, pp. 55, 58-59, 67, 69, 263

²⁴ Van der Laan, 1988, p. 126

²⁵ Van der Laan, 1988, p. 130

²⁶ Van Dullemen, 2008, p. 75

²⁷ Stal, 2002, p. 82

²⁸ Hoogveld, 1989, p. 69

²⁹ Kalmijn, 1992, pp. 55-56

³⁰ Stal, 2002, p. 57

³¹ Stal, 2002, pp. 52-56, 66

³² Stal, 2002, p. 78. Volledige citaat:

"...een bescheiden bebouwing die niet nadrukkelijk op de voorgrond trad en als het ware wegzonk in de omringende natuur. En op zijn minst een rustige, beschaafde architectuur die bij de omgeving paste en bijdroeg aan het stadschoon."

³³ Stal, 2002, pp 81-83, 87, 88, 105, 112, 209

³⁴ Stal, 2002, p. 92

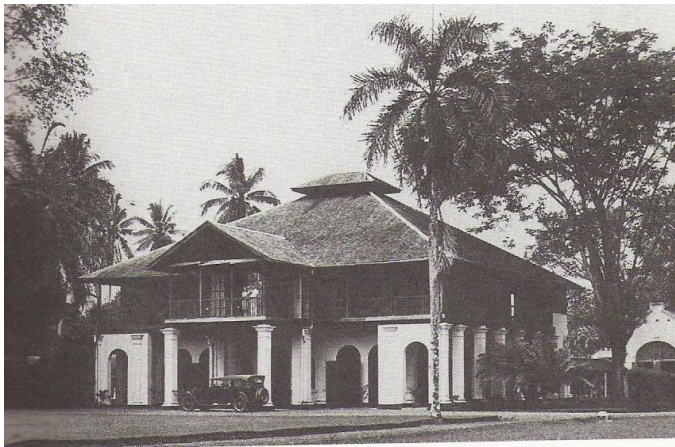
³⁵ Stal, 2002, p. 129

³⁶ symmetrisch grondplan, gelijkvloers, lang dakoverstek, schilddak, openheid, een van zuilen voorziene voor- en achtergalerij, een middengalerij, waar de slaapkamers en andere vertrekken op uit komen, hoog opgaande zuilen en kroonlijsten, wit gepleisterde muren, hoge plafonds, gladde vloeren, bijgebouwen voor sanitaire voorzieningen, keuken, personeel en logé's, ventilatieopeningen, schaduwrijke erven

³⁷ Stal, 2002, pp. 73-74, 104

CONCLUSIE

Uit mijn literatuurstudie is niet gebleken dat Indiëgangers elementen uit het negentiende-eeuwse Indische huis waarin zij gewoond hadden in Indië, verwerkten in hun huis in Den Haag, dat zij lieten bouwen na terugkeer in Nederland. Dat is op zich verwonderlijk als je ziet wat wel is meegekomen uit Indië: eetgerechten, klederdracht, taalgebruik en een bepaalde levenshouding zijn alle elementen uit de Indische cultuur die geabsorbeerd zijn in de Nederlandse samenleving. Kenmerken van een woonhuis waarin je met plezier gewoond hebt, zou je misschien toch ook graag willen meenemen. Ook schrijver Rudy Kousbroek, verbaast zich bij zijn zoektocht eind jaren zeventig naar zijn geboortehuis op Oost-Sumatra, een typisch Indisch plantershuis, er over, dat dit soort huizen nooit in Nederland zijn nagebouwd **[afb. conc.1]**.¹

[conc.1] *Plantershuis*, Deli, Oost-Sumatra, z.j. Foto uit de jaren '20. Uit: Kousbroek, 1995, p. 13. Foto collectie Kousbroek.

Toch is dat dus niet het geval in Den Haag om de in de laatste paragraaf van Hoofdstuk IV genoemde redenen. De conclusie moet dus zijn, om met de woorden van Dr. C.P. Wolff Schoemaker te spreken, beroemd Indisch architect in Nederlands-Indië aan het begin van de twintigste eeuw: "...tropische huizen horen niet thuis in Nederland."²

Op een andere manier probeerde men binnen het woonhuis in Den Haag de herinnering aan Indië wel vast te houden. Zo dragen vele huizen, vooral in Zorgvliet, een naam verwijzend naar Indië, zoals bijvoorbeeld Huize Simpang, Huize Demangan en Huize Gondang. Ook wordt in de literatuur meerdere malen melding gemaakt van een Indisch interieur. Men nam kunst- of gebruiksvoorwerpen mee uit Indië zoals Chinees porselein, door vakbekwame Chinezen gemaakte meubels, sarongs of 'ikats', krissen of houtsnijwerk. Maar ook een 'sapulidi' (een bezempje), of een 'guling', een rolkussen voor in bed gingen mee in de bagage.

Zijn er dan, buiten de vraagstelling van deze scriptie om, in de literatuur helemaal geen 'Indische' huizen in Den Haag te vinden? Slechts twee exemplaren ben ik tegengekomen, die er zeker aan doen denken, namelijk de woonhuizen op Alexanderstraat 1 en 2 [con.2, con.3].

[con.2] *Particulier woonhuis*, Alexanderstraat 1, ca. 1860, zijgevel, foto auteur, 2009.

[con.3] *Particulier woonhuis*, Alexanderstraat 2, ca. 1860, zijgevel, foto auteur, 2009.

Zij worden door Nas als voorbeelden van koloniale architectuur genoemd, terwijl Rosenberg de huizen slechts bestempelt als sober eclectisch. De huizen maken inderdaad wel een koloniale indruk met hun veranda's en wit gepleisterde muren, maar waarschijnlijk gaat Nas te veel met zijn fantasie op de loop, als hij beweert dat deze huizen bedoeld zijn om een koloniale indruk te geven aan de toegang tot de Archipelbuurt, de buurt voor de Indiëgangers.³ Er is hier sprake van een vergissing van Nas, aangezien het hier de toegang tot Willemspark betreft en niet tot de Archipelbuurt waarvan de bouw pas vijftien tot twintig jaar later gestart werd. De woonhuizen op Alexanderstraat 1 en 2 hadden overigens een volbloed Nederlandse bouwheer, die niets met Indië te maken had, de eerder genoemde Cornelis Krulder jr. (1817-1883), meester-timmerman en zoon van een Haagse winkelier. Hij wordt wel de grondlegger van Willemspark genoemd en liet waarschijnlijk om die reden de voorname Alexanderstraat 1 en 2 aan de toegang van het park bouwen voor gebruik van zijn zoon Peter en zijn zwager Jacobus Delia.

Als het hier maar om twee gevonden voorbeelden gaat, dan rest de vraag, buiten mijn vraagstelling om, of de mensen, geciteerd in de Inleiding van deze scriptie, er dan zo naast zitten. Zij menen overal en nergens Indische invloed te zien in de woonhuisarchitectuur in Den Haag. Het is de veranda die hier de 'boosdoener' is: het huis dat in Nederland een veranda heeft, wit geschilderd is en ook nog zuilen heeft, is voor ons al spoedig Indisch. De veranda is echter een element dat overal in de wereld voor komt en staat voor een overgang tussen

binnen en buiten. Het woord 'veranda' heeft zijn oorsprong in Portugal, Spanje of Perzië en niet specifiek in Nederlands-Indië. Daarbij is het een element in de architectuur dat populair was in negentiende-eeuwse villa's in Nederland, met name in de Chaletbouwstijl aan het einde van de eeuw. Deze stijl komt veel voor in het Belgisch Park in Scheveningen, aldaar Badplaatsarchitectuur genaamd, waar de veranda onder andere gebruikt werd als podium, om 'zich te laten zien' aan de mensen die uit rijden gingen in koetsen, een bezigheid die te vergelijken is met het hedendaagse flaneren op de boulevard.⁴

Dus ik kom tot de conclusie dat er geen sprake is van Indische invloed in de woonhuisarchitectuur in Den Haag, wat beaamd wordt door Voorneman wie het opvalt dat, ondanks het grote aantal (oud)-Indiëgangers in Den Haag, er eigenlijk nooit sprake was van herkenbare Indische architectuur.⁵

Toch zijn er signalen in de literatuur, dat nader onderzoek naar Indische invloed in woonhuisarchitectuur in Den Haag de moeite waard zou kunnen zijn. Het betreft meer recente dan in deze scriptie behandelde architectuur in Den Haag: volgens stedenbouwkundige Brandes zouden er nog niet nader onderzochte overeenkomsten zijn tussen Nieuwe Haagse Schoolarchitectuur en de bouwkunst in Indonesië, omdat in beide "...dezelfde openheid van gebouwen, streven naar schaduwvlakken door luifels en de integratie van het gebouw met de tuin (...)" vindt.⁶ De vraag is of zij hier niet Nederlands-Indië bedoelt in plaats van Indonesië, aangezien de aspecten die zij opsomt veel eerder doen denken aan de koloniale bouwkunst dan aan de inheemse bouwkunst van Indonesië.

Er ligt dus wellicht nog een heel onderzoeksgebied open. Echter, wat de vraagstelling van deze scriptie betreft: helaas moet ik besluiten met de constatering dat onderstaand beeld van Couperus niet in Den Haag door (oud)-Indiëgangers is geconcretiseerd:

"Het reusachtige erf was stil. Er brandden nu, langzaam, omslachtig aangestoken door de lampenjongen, één lamp van de kroon der voorgalerij, en de neergedraaide lamp binnen, als twee nachtluchtjes in het paleis van zuilen en van, kinderlijk naar achter verschietende, daken."

Uit: De stille kracht van Louis Couperus

NOTEN CONCLUSIE

¹ Kousbroek, Amsterdam, 1995, pp 11-13

² Van Dullemen, 2008, p. 51

³ Nas, Rotterdam 2007, p. 149; Rosenberg, Den Haag 1988, p. 108

⁴ Crefcoeur, Zaltbommel, 2009, p. 98

⁵ Voorneman, 2005, p. 55

⁶ Brandes, 2008, p. 14

BIJLAGE I

Villa's gebouwd in opdracht van (oud)-Indiëgers in Zorgvliet in chronologische volgorde

Deze bijlage is samengesteld op basis van het boek *Een parel aan de kroon van 's Gravenhage, Zorgvliet, de geschiedenis van landgoed en villawijk* van K. Stal, Den Haag 2002.

Buitenrustweg 3

J.W. Hanrath, bouwheer J.F. de Vogel (1872-1963), ingenieur bij de Semarang-Cheribon Stoomtram, 1912-1914. Foto auteur, 2009.

Andries Bickerweg 1c

S. de Clercq, *Villa Gondang*, genoemd naar de plaats in Indië waar het eerste kind is geboren, bouwheer G.Th.E.R. Arnold (1847-1928), bezitter van rijstvelden, 1912-1914. Foto auteur, 2009.

Tobias Asserlaan 6

L.J. Falkenburg, bouwheer P. Eschauzier (1874-1943), directeur van de Nederlandsch-Indische Suiker Unie, 1913, in de wandelgang genoemd *Het Suikerhuis*. Foto auteur, 2009.

Andries Bickerweg 2

Co Brandes, *Villa Demangan*, Maleis voor 'huis van een bestuursambtenaar', bouwheer W.H. Stoof (1855-1917), gepensioneerd luitenant-kolonel in Nederlands-Indië, 1913-1914. In 1919 verkocht aan A.W. Volz (1872-1944), handelaar in koloniale producten vanuit Batavia en Londen. Vanuit Nederland in samenwerking met zijn broer, voornamelijk in suiker. Foto auteur, 2009.

Carnegielaan 11

J. Mutters, bouwheer A.J.E.A. Bik (1855-1931), geboren op Java, waar familie sinds eind achttiende eeuw woonde. Directeur NV Maatschappij 'Michels Arnold' tot exploitatie van rijstlanden op Java, 1913-1914. Achterzijde. Foto auteur, 2009.

Alexander Gogelweg 4

Ed. Cuypers, *Villa Simpang*, Maleis voor 'kruising, samenkomst van wegen', bouwheer J.A. Stoop (geb 1858), directeur Dordtse Petroleum Maatschappij in Nederlands Indië, 1913-1914. Foto auteur, 2009.

Jacob Catslaan 2

A. Mulder, bouwheer W.P. Kessler (1865-1926), uit rijke Indische familie, directeur Hoornsche Crediet- en Effectenbank, 1913-1915. Foto auteur, 2009.

Andries Bickerweg 6

Naar ontwerp van J.A.G. van der Steur, bouwheer H. van Schaardenburg, (??), rijstpelmolenaar, 1914-1915, later bewoond door K.A. Volz, handelaar in koloniale waren. Foto uit: Stal, 2002, p. 176. Bron: G. Schuler.

Carnegielaan 1

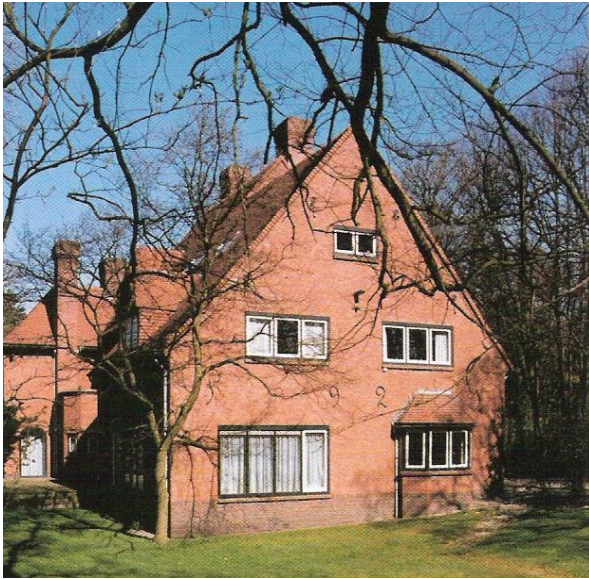
F.A. Bodde, bouwheer E.H. de Vries (1879-1933), directeur Deli-Bataviamaatschappij, 1915-1916, later door andere eigenaar genaamd Villa Segesta, Grieks stadje op Sicilië. Foto auteur, 2009.

R.J. Schimmelpennincklaan 3

L.J. Falkenburg, *Kantoor Insulinde*, kantoor voor suikerondernemingen van de familie, bouwheer familie Eschauzier, 1915-1917. Foto rond 1918. Uit Stal, 2002, p.115. Bezit Gemeente Archief Den Haag.

Adriaan Goekooplaan 5

A. Mulder, bouwheer H.A.J. Kessler (geb.1889), zakenman in Indië, 1920-1922.
Uit: Stal, 2002, p. 105, Bezit Gemeente Archief Den Haag.

Geraadpleegde literatuur

- Akihary, H., *Architectuur & Stedebouw in Indonesië 1870/1970*, Zutphen 1988.
- Bax, M., *De Bazel, Tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Bussum 2007
- Breton de Nijs, E., *Tempo Doeloe, fotografische documenten uit het oude Indië*, Amsterdam 1973
- Bock, M. (red.), *Michel de Klerk, bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School 1884-1923*, Rotterdam 1997
- Bock, R.F.de, *Duinoord & Statenkwartier-Toen*, Rotterdam 1971
- Boven, C. van, *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag 1998
- Brandes, E., 'Inleiding', in: Teunissen, M., Freijser V., Ruig, P. de, *Schoone Eenheid, stedenbouw en architectuur van de Nieuwe Haagsche School*, Den Haag 2008
- Burkom, F.van, *Michel de Klerk, Bouw- en meubelkunstenaar (1884-1923)*, Rotterdam, 1999
- Captain, E. (red.), *De Indische Zomer in Den Haag, Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*, Leiden 2005
- Catenius-van der Meijden, J.M.J., *Ons huis in Indië*, Den Haag/Semarang 1908
- Claassen, R., *Indië in Den Haag-portret van een verlofganger*, Den Haag 1982, (tent. cat. Haags Gemeentemuseum, Den Haag)
- Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag, Nieuwkomers in de twintigste eeuw*, Zwolle 1998
- Couperus, L., *Boeken der kleine zielen deel II*, Amsterdam 1903
- Couperus, L., *De stille kracht*, Utrecht 1900
- Crefcoeur, P., Pesch, J.van, Stal, K., *125 jaar Belgisch Park, de ontwikkeling van 'Nieuw-Scheveningen': wonen tussen bad en stad*, Zaltbommel 2009
- Daum, P.A., *Indische mensen in Holland*, Amsterdam 1980
- Deventer, W.P.F. van, Gelder, dr. H.E. van, *Het boek van Den Haag, 's Gravenhage vroeger en nu*, Van Stockum & zoon, Den Haag 1934
- Doorn, M. van, *Het leven gaat er een lichten gang, Den Haag in de jaren 1919-1940*, Zwolle 2002
- Dulleman, J. van, *Op zoek naar de tropenstijl, leven en werk van prof. ir. C.P. Wolff Schoemaker, Indo-Europees architect*. Proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2008

- Eliëns T.M., Leidelmeyer, F., Nooy, R. de, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940*, Bussum 1997
- Fanelli, G., *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, Den Haag 1978
- Fasseur, C., *Indischgasten*, Amsterdam 1997
- Gemeentebestuur 's Gravenhage, *'s Gravenhage als woonstad*, Den Haag, 1927
- Groot, M., *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940*, Rotterdam 2007
- Groot, M., 'Bungelaer, bungalow en de reikwijdte van invloed', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek 14*, Leiden 2007
- Haan, J. de, *Gooische Villaparken, ontwikkeling van het buiten wonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem 1990
- Haasse, H.S., *Heren van de Thee*, Amsterdam 1992
- Hillenius, D., *De bewoners van de Sophiahof*, Den Haag, 1992
- Hillenius, D., *De bewoners van de Alexanderhof*, Den Haag, 1994
- Hooghoff P., *Bandung aan de Waal*, Nijmegen 2000
- Hofdorp, P., *Geschiedenis van het Statenkwartier en Ommelanden*, Den Haag 1971
- Hondius, G.L., 'Het Van Stolkpark. De geschiedenis van een 'Rotterdams' buurtje tussen Scheveningen en Den Haag', *Jaarboek Die Haghe 1970*, pp. 17-41
- Hoogveld, C., *Glas in lood in Nederland*, Den Haag 1989
- Hoytema, J.F. van, 'Wat Den Haag voor Indië en wat Indië voor Den Haag beteekent' in: Deventer, W.P.F. van (red.), *Het boek van Den Haag, 's Gravenhage vroeger en nu*, Van Stockum & zoon, Den Haag 1934
- Janson, E.M.Ch.M., *Toen den Haag nog 't Haegje was, de Archipelbuurt*, Den Haag 1972
- Janson, E.M.Ch.M., *De Archipelbuurt en Het Willemspark, de geschiedenis van twee Haagse woonwijken*, Den Haag 1977
- Jasper J.E., 'Inlandsche wijzen van woningbouw en versiering', *Bouwkunst 3*(1911), pp.110-124
- Kalmijn, J., *In de schaduw van de meesterwerken; Monografie van ir. Adolf Broese van Groenou (1880-1961)*, (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1992)
- Koning Gans, Wim de, *Duinoord en Zorgvliet in oude foto's, 1895-1955*, 's Gravenhage 1999
- Kousbroek, R., *Terug naar Negri Pan Erkoms*, Amsterdam 1995
- Kramer, P., 'M. de Klerk, uitgevoerde werken', *Wendingen 6*(1924), 9-10, p. 3

- Kroonen, M., 'De georganiseerde Indische mens in Den Haag' in: Captain, E.(red.), *De Indische zomer in Den Haag, Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*, Leiden 2005
- Kusno, 'The afterlife of The Empire Style', in: Nas, P.J.M., Vletter, M. de, *The Past in the Present, Architecture in Indonesia*, Rotterdam 2007,
- Laan, M.van der, 'Hejmo Nia, het verhaal van een Haagse villa en haar bewoners', *Jaarboek Die Haghe 1988*, pp 127-147
- Landheer-Roelants, A., *Romantisch buiten wonen in de stad, 125 jaar van Stolkpark*, Utrecht 1999
- Landheer-Roelants, A., *Het Van Stolkpark in oude ansichten*, Zaltbommel 1983
- Leliman, J.H.W., *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, Den Haag 1920
- Lim, M., Veldhuijsen, Ch., *Wonen met uitzicht op zee, van visserswoningen tot kapitale villa's*, projectgroep Kunstnijverheid & Industriële Vormgeving en Geschiedenis Universiteit Leiden o.l.v. Prof. Dr. T.M. Eliëns en mw. dr. Th.F. Wijzenbeek (niet gepubliceerd werkstuk 2004/5)
- Nas, P.J.M., Vletter, M. de, *The past in the present, Architecture in Indonesia*, Rotterdam 2007
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische Spiegel*, Amsterdam 1972
- Nieuwenhuys, R., *Tempo Doeloe, fotografische documenten uit het oude Indië*, Amsterdam 1973
- Olyslager, H., 'Indische invloed op het werk van Michel de Klerk', *Jong Holland 4* (1988), pp. 21-31
- Passchier, C., 'Ruimte voor verbeelding', rede uitgesproken ter gelegenheid van uitreiking Prof. Teeuwprijs op 19 januari 2007, Rotterdam 2007
- Passchier, C., 'Colonial architecture in Indonesia', in: Nas, P.J.M., Vletter, M. de (red.), *The past in the present, Architecture in Indonesia*, Rotterdam 2007
- Perron, E. du, *Het land van herkomst*, Amsterdam, 1935
- Pluym, W. van der, 'Tentoonstelling van oud Javaansch en hedendaags Balisch-Hindoeïsme in het Stedelijk Museum', *Architectura 29*(1915), pp. 273-276
- Regt, E. de (red.), *Het Indische Bouwen, Architectuur en Stedebouw in Indonesië*, Helmond 1990 (tent.cat. Gemeentemuseum, Helmond)
- Roorda T.B., 'Hindoe-Javaansche Beeldhouwkunst', *Wendingen 5*(1928), pp. 2-1

- Roding, M., *S. de Clercq, 1876-1962, A. Broese van Groenou, 1880- 1961: smaakvol, kloek en bescheiden*, Rotterdam 2005
- Roode, I. de, Groot, M., *Amsterdamse School, Textiel 1915-1930*, Bussum 1999
- Rosenberg, H.P.R., *Architectuurgids Den Haag 1800-1940*, Den Haag 1988
- Ruimschotel, T., 'Berlage in Batavia, Nederlandse Indische Bouwkunst van deze eeuw', *NRC Handelsblad*, CS, 3 juli 1987, p. 8
- Rijven, G., *de Archipel, een buurtindruk*, Den Haag 1979
- Stal, K., *Een parel aan de kroon van 's Gravenhage: Zorgvliet, de geschiedenis van landgoed en villawijk*, Den Haag 2002
- Stoke, M., (ps. voor H.S. Salomonson), 'De Haagse Baboe. Indisch leven in de residentie XXII', *De Indische Verlofganger*, 10 februari 1933
- Stoomvaart-Mij. "Nederland" N.V., *Naar Holland, geïllustreerd handboek voor verlofgangers en repatriërenden*, Amsterdam 1931
- Straaten, H. van der, *Het Klatterpark, paradijselijke enclave tussen Den Haag en Scheveningen*, Den Haag 2003
- Temminck Groll, C., *Aziatische architectuur, The Dutch Overseas, Architectural survey*, Zwolle 2002
- Teunissen, M., Freijser V., Ruig, P. de, *Schoone Eenheid, stedenbouw en architectuur van de Nieuwe Haagsche School*, Den Haag 2008
- Tillema, H.F., *Van wonen en bewonen, van bouwen, huis en erf*, Semarang 1913
- Tillotson G.H.R., *The Tradition of Indian Architecture, Continuity, Controversy and Change since 1850*, New Haven 1989
- Timmers, T., *Architectuur in Nijmegen*, Nijmegen 1994
- Venema, A., 'De Amsterdamse school op Java, Symbolen van de koloniale orde', *NRC*, 19 september 1978
- Vereeniging 'Oost en West', *Koloniaal Weekblad*, Den Haag, jrg 1906
- Vereeniging van Indische Verlofgangers, *De Indische Verlofganger*, weekblad, Den Haag, jrg 1922
- Verkruysen, H.C., 'Over de kunst van het oude oosten', *Wendingen 1*(1919), pp. 16-23
- Versteeg, C.(red.), *Indisch Den Haag*, Den Haag 1983
- Veth, B., *Het leven in Nederlandsch Indië*, Amsterdam 1900

Vissering, G., 'Levensbericht van Eduard Cuypers', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1928

Voorneman, R., 'Indische bouwwerken en monumenten in Den Haag' in: Captain, E. (red.), *De Indische Zomer in Den Haag, Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*, Leiden 2005

Wagemans, K., *Indie in Nederland, de klank van krontjong en van gamelan, het Statenkwartier als Indische buurt*, Den Haag 2005

Wall, V.I. van de, *Indische landhuizen en hun geschiedenis, deel I*, Batavia 1932

Wall, V.I. van de, *Oude Hollandsche bouwkunst in Indonesië*, Utrecht 1942

Wall, V.I. van de, *Oude Hollandsche Buitenplaatsen van Batavia, deel I*, Deventer 1943

Walraven, W., *Brieven, aan familie en vrienden 1919-1941*, Amsterdam 1966

Wegerif, A.H., 'In memoriam ir. A. Broese van Groenou', *Mededelingenblad van de Koninklijke Maatschappij ter Bevordering van de Bouwkunst*, jrg 16 (1961) pp 329-330

Weststeijn, Th., 'De Indische wortels van het Nederlandse modernisme', *De Academische Boeken Gids 71*, Amsterdam 2008

Wilde, I. de, *De familie Broese van Groenou, Haagse idealisten*, Groningen 2002

Wilde, I. de, *Brieven van Aletta H. Jacobs aan de familie Broese van Groenou*, Zutphen 1992

Wils, E., *Wonen in Indië*, Den Haag 2000

Wolff Schoemaker, C.P., 'Indonesische Kunst', *Indische Bouwkundig tijdschrift* 25 (1922), 26(1923), no.10

Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1997

Geraadpleegde internetbronnen:

<http://www.archined.nl/nieuws/indisch-dorp-in-de-polder/> Geraadpleegd op 13 december 2009

<http://kotabetawi.blogspot.com/2008/12/stadswapen-van-batavia.html>. Geraadpleegd op 13 december 2009

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Indonesi%C3%AB> Geraadpleegd op 13 december 2009

<http://www.jakarta.go.id/v70/index>. Geraadpleegd op 13 september 2009

<http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters.html> Geraadpleegd op 13 september 2009

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/tillema> Geraadpleegd op 13 september 2009

http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_lotus Geraadpleegd op 28 december 2009